

ESZMÉNYEK ÉS ÉRDEKEK.

SZOCIOLÓGIAI TANULMÁNY.

ÍRTA

HESSLEIN HENRIK DR.

BUDAPESTI ÜGYVÉD.

»Magában a természetben fekszik minden jelenségnek alapmotívuma. Ez a nézőpont emel fel az eszme és az érdek közös gyökerétől, az őstermésztől, a legnagyobb ideálig — a nagytermészetig.«

BUDAPEST,

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. NYOMÁSA.

1908.

Budapest, az Athenaeum részvénytársulat nyomása.

ELŐSZÓ.

Ha gyenge volt is a toll, ha homályos lett is a kép, amelyet elvont színekből egy dilettáns rajzolt meg, hiszem, hogy megértének.

A hivatásos munka fáradalmi közül ki-kiszabadulva kerültem idegen térre. Játszi gondolatok fűzésében kerestem üdülést, lelki harmóniát. Eközben nőttön-nőttek és egymást kergették a gondolatok, súlyosbodtak, kavarogtak az eszmecsoportok, mint felettem a felhők. Kérdeztem a szociológiát, merre viszi útja? Kérdeztem a hitet, merre van a megnyugvás? Válasz helyett megkapott az egyik is, a másik is. Rohant velük lelkem, mint a száguldó képzelet. De kézbe vettem a megszokott gyeplőt, összekötöttem szárnyaikat és most már nem ők ragadtak el, hanem jobbról is, balról is megostorozva a megbokrosodott szárnyas méneket, úgy vettem észre, hogy kormányozhatok. Hajtottam velük mélységek felett, örvények között és — kijutottam az országúira.

Budapest, 1908. január 15.

Dr. Hesslein Henrik.

I.
BEVEZETÉS.

Az ember azon művei, amelyeket jelentékenyekké nem terjedelmük, hanem tartalmuk tesz és azon eredmények, amelyek hatásaikban át- meg átjárják az emberi társadalom messze ágazó rétegeit, nemcsak az elmének szüleményei, hanem a beható munkának a gyümölcsei is. Az egyik az alkotó, a másik a megtermékenyítő. Ami ezekhez harmadiknak járul, az a kultúra adta előismereteknek tápláló tömege.

Ez a képlet általában egy természeti törvényt fejez ki, mély szerint mindenhez, ami van és ami lesz, elsősorban kell egy sajátos lényegű a priori, melyből az kialakul, aztán kell a megtermékenyítés, vagy formálás képessége és végül alkotó tényezőként lép be a hasonulásfa alkalmas tápanyag.

Mélyebb gondolkodás után rájövünk, hogy ez a törvény nemcsak az anyagra alkalmazható általán, hanem a szellemi megnyilvánulásokra is sokszor felismerhetőleg vonatkozik. Az anyagtermék akár szerves, akár szervetlen, szemünk láttára hódol e törvénynek. A lelki megnyilvánulások, az állati ösztönök, a növényi tulajdonságok, az élettelen test

minémúsége, az emberi munka és alkotás hasonló-kép, de a maguk természete szerint akkép lesznek, hogy az anyag, melyen feltűnedeznek, vagy amelyet munkába veszünk, magával hordja az a priori csi-ráját, kifejlesztő erejét és a teljesebb megnyilvánulás gyarapodó, fokozódó képességét. Valamikor e földön nem volt élet és mégis a gondolkodás, az érzés, az érzékelés született tehetségek és fejlődésképesek bizonyos mérvig. A — mondjuk — szilárdság, vagy cseppfolyóság, a kerekdedség, vagy bármely alak, a fényesség, vagy átlátszóság, a termékenység maga is, vagy a gyarapodás, mindez és minden más saját-ság fizikai okok szüleménye és további jelenségek szülő oka. Így vagyunk a társadalmi lét jelenségeivel is, amelyeket sokszor az őstalajig lehet és kell visszavezetni. Az a priori ok, az ősmag, a beható és érlelő faktorok, a természetadta tényezők és képességek, ezek munkája, végül a meglevő históriai tápanyag, ezek azon data kauza „azon alap, amelyen, mint valamely magas fokú számtani egyenlet ismert adatai nyomán, mint a civilizáció tovább fejlődése bogozódik ki a társadalmi tudományok több és több nagy ismeretlenje. E gondolat továbbfűzése részben természettudományi utakra ragadna, részben a szellemi élet mélyebb vizsgálatára vezetne, de én ezúttal csak arra akarok rámutatni, hogy minden jelenséget elsődleges tényezőiből kifejtetten kell megismerni, ha azok mélyére akarunk látni és ha több jelenségnek egymáshoz való viszonyát kutatjuk. E módszer vezet el az eszmények és realitások felismeréséhez, megértéséhez is. Ezek sokágú tömegéből kiszakítottam kettőt. Az egyik a legeszményibb, *a hit*, a másik a

legalacsonyabb, *az érdek*. A kikémlt kémlelőhelyekről, a felállított szempontból óhajtok előbb a hit eszméjével foglalkozni, de foglalkozni óhajtok egy merőben ellentétes világjelenséggel, a természet minden élő és holt anyagába beojtott érdekszerűséggel is, mely a maga bizarr, materiális ellentétességében, egészen más térről vett ismertetéseivel ugyanazt a tételt fogja bizonyítani, mint ami az eszményinek mondott világból, az elvont gondolatkör merőben lelkinék felismert jelenségeiből rajzolódik elénk. E tétel pedig abban áll, hogy valamiként nincs külön szellemi és külön anyagi világ, hanem van egy egységes kölcsönhatás, nem létezik külön törvényszerűség a szellemi életre, külön szabály az anyagi létre, hanem közös erőforrásból tör elő a különféle megnyilvánulás és végső elemzésükben találkoznak a legnagyobb ellentétek is. Eszmények és érdekek egy és ugyanazon anyaméhben születtek. Találkozik az ég és a föld, az anyag és az erő és e találkozásból, minden létezőnek végső határokön való azonosságából lett a mozgás. A lélek is az organizmus messzejáró mozgása, melyet természettudományi utakon lehet az ősjelenségekből és a milliónyi évek fejlődési tüneteiből levezetni. Nem az összekötő szálak, tüneményes átalakulások ősjelenségei, nem is a naponkint tapasztalható fizikai megoldás kapcsolatosan tüzetes meghatározása felé igyekszem ezúttal, mert a fizikai tapasztalatok tényei immár közkeletűek, hanem a szintézisből vonható tanulságok felépítése felé, mégis azok kedvéért, akik e kérdéseket némileg is tisztábban kívánják látni, utalok Pollák Illés: *A művészi teremtés törvényei* c. fenomenális munkára, melyben egyik

nagy világtörvényünk a következő egyszerű, de megkapó szavakban van kifejezve: . . . »úgy kellett kialakulnunk, ahogy a természet milieuje követelte... Ami a világon anyag és erő van, az mind táplálkozás útján belénk ömlik és e szerint ami él és mozog, bennünk képviselve van . . .« Ha pedig az ember miléte nem egyéb, mint az összvilág anyaga és ereje olyan kialakulásban, amilyenné azt időtlen idők tették, úgy az ember legellentétesebb életnyilvánulásainak is kell egy közös eredőjüknek lenni, aminek kikeresését a gondolkodás érdemes objektumának tartom. A legtávolabb eső és legelvontabb fogalmakban is ki lehet keresni ezen eredőt, ezen közös ősforrást, hiszen Spencer szerint az erény is a hasznosságból lett. Ha az eszmények sokféleségéből kihámozzuk a mindenkit mindenkor izgató hiteshizmét és ha ennek fejlődési folyamából némely történelmi tapasztalatot és tanulságot leszűrünk, közelebb férközünk azon igazsághoz, hogy a társadalmi bűnök nagy hányadának okait nem kevésbé szolgáltatta a túlhajtott hiteshizme mint a legönzőbb érdekszerűség. Ha viszont megvizsgáljuk az anyagiasság útjain fakadó ősforrásokat és nem ragaszkodunk a szkolasztikus meghatározásokhoz, keretekhez és párosításokhoz, hanem szabadon fürkésző gondolataink irányát bátran követve elmélkedünk, azt fogjuk észrevenni, hogy kárbaveszett erőlködés volt mindenha az emberi önzés elfojtása, mert amiként pusztá képmutatás a hittelt való túlhajtott hivalkodás, képmutatás bizonyos öncélok tagadása is. Mindezekből levezethető az eszményi hit és az anyagi lét egyensúlyához, a társadalmi egyensúly fentartásához tartozó mérték-

tartás szükségszerűsége és azon elvek megállapításának szüksége, amelyek szerint a hitbeli érzést és a szociológiai gondolkodást harmóniában kell tartani. Ez ellen vétenek a kétféle világnézet vallói mind-egyik vonalon. Kidd Benjamin mondja, hogy »soha theologiai iskola nem próbálta az erkölcsi törvény tanítását, az emberi társadalom haladásának változatlan törvényét oly közvetlenül és erőteljesen hirdetni, mint azt megtenni az evolúciós tudomány hivatva lesz«. De Kidd még nem jutott annyira, hogy a vallás hivatása helyett az észszerű hitet fogadná el, sőt szerinte az észszerű vallás tudományos képtelenség. Ezen felfogással szemben igyekszem kimutatni, hogy a hit észszerű alapon is rendületlenül emelkedik ki, mint az élet olyan terebélyes fája, melyre a gyümölcsöket nem úgy rakták, mint a karácsonyfára, hanem megteremtette azokat ősi talajából az egységes és általános világtörvény termelő ereje. Ezen meggyőződéshez a lét fizikai és matematikai törvényeinek abszolút igazságai vezetnek el, és hogy mégis a »hit« mint természetes és általános érzelmi termék, nem kisebbítheti az egyes vallás, a természetfelettség alapján álló régi, bármely modern vallásnak mint egyénileg ható, vagy társadalmilag mérhetlen nagy szolgálatot tevő kultúrintézménynek horderejét, az onnan van, mivel *a vallás nemcsak hitforma, hanem híveinek oly köteleke, melyhez múlt és jövő, hagyomány és kegyelet, lelket üdítő tanítások egész sorozata, a szívet közvetlenül átjáró szeretet melege és fentartásának erős vágya fűződik.* A hit gondolata és a vallás követése két különböző úton jár és a magasabb gondolkodási szférákban egymást nem gyengítheti, sőt

erősíti. Mégis a hitesszeme harcosai közül még sokan irtóznak az újonnan felismert igazságok dedukálásától és alkalmazásától. A szociológiai gondolkodás viszont nem elég súllyal juttatja érvényre a hitesszmében is rejlő egyik örök igazságot. Nem ment még át a köztudatba az, hogy a hit is, az anyagiasságra való törekvés is a természet egy-egy tízparancsolata, melynél fogva az ember jólétét és az emberi lét ismeretlen jövőjét anyagiakkal és érzésvilágának lehető megteremtésével biztosítani egyaránt felsőbb rendeltetésre igyekeznek. A való élet reális talajához közelebb lépve észre kell vennünk, hogy kiindulásunk nyomán mutatkozó nagy feladatok várnak a különböző világnézetet valló táborok mindegyikének propagandáira. A hitnek az élet eleven színem át kell meglátni önképét, a tisztuló hitet, de az egyéni és társadalmi érdekszerűségnek is észre kell venni, hogy a hit a szívekből ki nem téphető, mert őstalaja van az őstermészetben. Az időnek és térnek végtelenje emberileg ma is felfoghatatlan. Egymagában ezen tényből a hit ősi kútjának ezernyi forrása fakadtak. Későbbi fejtegetéseinkben meg fogjuk kísérelni, miképp illeszthető be a hit lét joga a pozitív tudományok kapcsolatába, mert ha a tér és idő végtelenjéhez emberi mértékeltés fel nem is ér, a közbenső lét- és életnyilvánulások egész terjedelme az emberi gondolkodásé még akkor is, ha a földöntúli lét felől építi fel hipotéziseit.

II.

A HIT, MINT VILÁGJELENSÉG.

i gyarló emberek önkénytelenül is kutatjuk az ismeretlent. Felderíthetlen maga az őseredet és egész életünk működése egy ismeretlen célnak — a rendeltetésnek szolgál. Mindennapi munkánkat épp úgy, mint álmodozó ábrándjainkat, pihenésünket úgy mint lázas tevékenységünket öntudatlanul is átjárja valami titokzatos homály, valamely sejtelmes hézag, amit érzékeink fel nem foghatnak és amit mi mégis folyton kutatunk. Midőn az ember ezen lelki működése, az ismeretlen keresése kiesik a tapasztalati tények biztos talajából, nem szűnik meg, hanem tovább forrongva lázasan készít magának egy más közeget, amely eszméit összekapcsolja és a nagy egységhez hozzáilleszti. Ez a közeg a hit, amely, mint az aether, közvetíti mindazon fényt és meleget, amelyet a való élet sugároz ugyan ki, de amelyet az ismeretlenség távoli, ködös üregeibe, a magasságba és mélységbe átvinni már nem egészen képes a pozitív tudás. Az ismeretlennek, mely felé a kutató emberi elme törekszik, közelebb fekvő, másik nagy tömkelegé az, amelyet mint valami nyersanyagot a tudományos igazságok vegykonyhája tüzes lánggal körülvevő és amelyből a csodás képességű elme az idők folyamán ezer meg ezer új fogalmat, tételt, ismer-

retet és igazságot választott ki eddig is, ernyedetlen továbbmunkálkodással, mind-mind többet akar és fog kifőzni ezután is. Ez a másik ismeretlen tömeg a pozitív tudományok még meg nem járt hegylánca, amelyre idővel a szüntelen fejlődésnek fel lehet és fel is kell jutnia. Ebben az irányban eszméit ellenpróbás biztonságú számításokon és kimérhető utakon viszi előre a tapasztalati tudomány, mely kibővíti a történelmi visszaemlékezés elmosódott kereteit (lásd Venetianer Lajos: A bibliai történet és az újkori ásatások), sőt a történelmi öntudat korlátjain át is a praehistorikus évezredekre visszanyúló földtani felfedezéseivel úgy a múltak elmerült tengereiben, mint a jövődjö megsejditett gyöngykincsei után szüntelenül búvárkodik. Világjelenség e szerint a megismerés vágya, a kutatás is, mellyel az emberi elme a sötétség aknáiba szüntelenül befúmi igyekszik. Napfényre kerülnek új meg új leletek és ha idővel közkeletűvé válván, a tömeg előtt értékük már rég alábbszállott is, a régiségbúvár más mérték szerint tudja azokat megbecsülni. Ezen értékelés sokoldalú, egészében pedig művelődéstörténelem a neve. Ez a tudomány forrasztotta ki azt a szilárd meggyőződést, hogy csak a tudomány lehet a hitéleti tanok fejlődésének is jövődjö alapja, irányítója és kritériuma. A theologusok közt is sokan vannak már, akik a kinyilatkoztatás tanait és a vallás parancsait a modem tudomány erősségével igyekeznek bizonyítani.* »Sok katolikus tudós«, — mondja

* Egyik újabbi ily irányú munka: »Kezdet és vég a világ folyamatban«. Írta: Dr. Schütz Antal, kegyesrendi tanár.

Merrier — »látszatra úgy kezeli a tudományt, hogy az kezében oly fegyverré leszen, mint az őrségen álló katona fegyvere, pusztá eszközt lát abban arra, hogy védje vele a krédót.« Ámde az igazi tudós már nem tarthatja a bölcseletet pusztá ancilla theologiae-nek, hanem abszolút eredményeit minden céltől függetlenül deriválja. A hitéleti tanok fejlődésének is újabban a tudományos igazságok jelölik ki az útirányát, mert az ok és okozat törvényszerűségét többé semmiféle csodás elem ki nem szoríthatja a helyes gondolkodás bármiféle művéből. Innen van, hogy a legmodernebb theozofia is, melynek alapeszméje, hogy nincsen felsőbb vallás az igazságnál, fizikai megismerésre törekszik, bár egyben a spirituálék törvényeit is kutatja.

De az emberi társadalmat nemcsak természeti törvények uralják, hanem hatalmi irányzatok is. A fejlődés egész vonalán át mélyen belenyúlt az intézményekbe, a telkekbe és cselekedetekbe az embercsinálta törvény is. Ilyen a jog, amely uralmát kiterjeszti a föld teljes kerektségére és helyenkint pozitívnek nevezett törvényt jelent ki és alkalmaz, de ilyen az erkölcs is, mely a hitfelfogáshoz sokszor oly közel áll, hogy benne merül el, általa nyilatkozik. A jog a mindenkori hatalmi tényezők bizonyos színezetével határozza meg azon szabályokat, amelyeket az embernek embertársához és a közösségekhez való viszonyában követni szabad és kell. Az erkölcs a mindenkori korfelfogás színezetével — ha nem is kodifikált — közfelfogásban élő szabályokat állít fel arra nézve, hogy miként viselkedjék az ember önmaga jóléte, tökélyesbülése és elismertetése szem-

pontjából. A jog érvényre juttatja, de egyben társadalmi korlátokkal sáncolja el az egoizmust, az erkölcs az öncél szolgálataiba állítja be az altruizmust. A merész emberi elme készítette el azt a törvényt is, mely meghatározza az istenhez való viszonyt, de hogy autoritását növelje, hozzátette, hogy »lex divina.« A sinaihegyi törvénytáblán az isten imádása, az erkölcsi szabály követése és a társadalmi, anyagi berendezkedés védelme nyilván nem elsődleges forrás. Jóval előbbi, mintegy hatszáz évvel korábbi Hammurábi babilóniai uralkodó hasonlatos, de terjedelmesebb törvénygyűjteménye. Van benne büntetőjog, magánjog, alaki eljárási szabályzat, házassági, örökösödési jog, munkáltató és munkások közti jogviszony stb. A népek élő hagyománya, jogérzéke, erkölcsi felfogása és hitézete nemzedékről nemzedékre átszármasztotta e szabályokat és a későbbi korok jelesebbjei megtalálták útját és módját annak, hogy a néplélek hajtásai miképp ültethetők át gyökerestől és miképp gyümölcsöztethetők az új talajban. A lex divinának kijelentéseit sokszor a vakhit diktálta és pedig olyképp, hogy ezek voltak sok helyen a kutatásnak is korlátjai. Bűn volt az eltérés, a kételkedés és még a tévedés is. Erény volt a feltétlen megadás, gépiesen pontos, istenes életmód és az ezekről szóló tanok sikeres továbbadása. Ezen hittét eleket a rajongók a filozófiai gondolkodásba saját nézetük, valamint az idők és terek karaktere szerint igyekeztek beilleszteni, de az emberiség nagy szellemei is többször megkísérelték az észszerűség alapján álló bizonyítást, fejlesztést és kiterjesztést. Ezen alapszik minden úgynevezett kinyilatkoztatási tan is, melyet

bizonyos tekintélyt élvező emberek és hatalmak a tömegek lelkébe sajátyszerű válogatlan eszközeikkel mélyen tudtak bevésni. így születtek a vallások. Ám a régi vallások filozófiai gondolatába beleékelődtek a csodás elemek, a természetfelettség tanának vakhite, a világtól függetlenül képzelt istenség, a jövő vallása pedig ezek lehető tudományos megvizsgálására fektetve, tisztán a józan, észre támaszkodik. E szerint a jövő vallása nem lesz miszticizmus, hanem megismerésre és okszerűségre alapított tan, úgy mint maga a tudomány. Es bár a hipotézisek a jövő vallásából se lesznek teljesen kizárhatók, sőt minél elvontabb kérdések tömkelegébe hatol be, annál ingatagabb lesz azon reális vagy eszmei alap, amelyet az ember végre is szubjektíve foghat fel, mégis tengernyi lesz az ür és a különbség a régi és az új hitfelfogás között, mivel a régi kimérte és elzárta a kritériumok útját, az új pedig éppen a szabad kutatásnak akarja korlátlan útját megnyitni. A jövő vallása nem lesz a priori kinyilatkoztatás, hanem a priori okok okozata és az oksági viszony felderítése. A jövő vallása a mindenség egységességének azon össztvényszerűsége lesz, amelyet részben már ezredekkel ezelőtti nyilvánulásaiban, részben a történelmi folyamat alatt, részben legújabban felismert, részben csak megsejdtített, de meg nem tudott, talán soha se is fog megtudni teljesen az emberiség. A jövő vallása tehát csak ez utóbbi vonalon különbözik a szorosabb értelemben vett tudománytól, melyben hipotézis semmi sincs, minden tudás, tapasztalat, kétségtelen okság, holott a jövő vallásában mindig lesz bizonyos — bár tudományo-

san indokolt — feltevés is. Az ideális vallás tehát végső fokon nem egyéb mint a tökéletes tudás. A tudomány kétségtelenül kizárhatja a hit azon elemeit, amelyeket az okozatosság törvénye el nem ismer, de nem mondhatja, hogy bizonyos feltevések meg nem állhatnak, ha eddig begyőzően megcáfolhatók nem voltak. A halálnál meg nem áll a tudomány azon része, amely az anyagot további sorsában és szerepében megfigyeli, hanem kimutatja, hogy mikép válik a temető új élet bölcsőjévé, mivé lesz a régi test részeinek paránya és eleme, hol és hogy kapcsolódik új részekbe, más parányokba, idegen elemekbe, hol, mikor és hogyan nyilvánul meg mindez az eleven élet számára újra. Ámde nem kísérheti figyelemmel az úgynevezett lelket, semmi bizonyosat nem tud az életkimúlás pillanatától arról, hogy elszállt-e, elváltozott-e, él-e valahol és valahogy, avagy kimúlt-e, mint a porrátört üveganyag formája. Nem tudjuk, hogy a lélek emlékezeten kívüli túléléséről tudományosan még csak szó is lehetne. Es mégis a hit eszméje e végleges megsemmisülésbe belenyugodni nem tud, hanem különféle feltevésekben keresi a probléma megoldását. Ezért a hit tanai tág teret nyitnak a spiritisták megfigyeléseiből és kísérleteiből dedukált valószínűségeknek is. E feltevéseket a tudomány rostálhatja, kiküszöbölnie azonban *csak* akkor szabad, ha a kétségtelen törvényszerűségbe ütköznek. Az emberi gyarlóság természetéből következik, hogy a tökély fokát soha el nem érheti, hogy ennek elérésére csak vágyódhatik, megközelítésére a sikernek mindig több reményével törekedhetik. E tudatban veszi át a vallás némely

hivatását maga a tudomány, viszont a hitfelfogás tisztuló folyamata a tudomány világításába annyira beleömlik, hogy hová-tovább együtt válnak az ismeretek, eszmék egységes tengerévé.

A bölcséletnek, mely ezen eszmék felett elmélkedik és az elmélkedés szabályait — nem önkény-szerűen, hanem logikusan — maga alkotja meg, a fizikai, fiziológiai, pszichológiai, statisztikai stb. tudományos adatok nagy halmaza áll rendelkezésére. Egy-egy ismeretág művelésére önmagában kifürkészhetlen, kiapadhatlan forrásokat nyit meg. Annyi ágazat, annyi történeti és kikészített anyag, ezek oly nagy irodalma tárul fel a kutató előtt, hogy a terjedelmes művek egyetemes, teljes ismerete egyáltalán nem lehetséges. Nincs emberi lény a földön, nincs az a polihisztor, aki csak egy ismeret-ágot is teljesen kimeríthetne. A tudomány tehát nem nyerhet teljes kifejezést az egyes emberekből, nem testesülhet meg egyes nagyszellemű, lángelméjű egyénekből, hanem mindenki csak a kultúra bizonyos rétegén annak bizonyos fokára emelkedhetik, mégis nemcsak eredményeiben és intézményeiben él a tudomány, hanem az eleven életerő, a nagy és kis tényezők kölcsönhatásában, találkozásában, megértésében is. Ugyanúgy vagyunk a hit fogalmával. A közvetlen, tökéletes tudást, vagy az érzelmi világ öntudatos megfigyelését, ennek tehetőségét époly kevéssé találjuk meg az egyesekben, mint az észszerű hitfelfogás kiművelt képességét, mint a szilárd meggyőződés szubjektív elemét, de azért, ha a hit az egyes egyének mindegyikében nem vert is gyökeret, az emberiség egész történeti

és földrajzi vonalán észlelhető, hogy a hiteszme egy folyton és mindenütt valamely formában létező jelenség, melynek lényege, magva azonos és melynek mint hiteszmei világjelenségnek összképe, társadalmilag is, egyéni felfogás szerint is valamiképen kialakul. Annál tisztább lesz ezen kép, minél felvilágosultabb lesz a nép. Annál tisztább lesz a hitről vallott fogalom, minél közvetlenebbül hatják át bizonyos mélyen járó igazságok az évezredek óta sokszor tudatosan félrevezetett, elámított tömeget. Annál üdítőbb, igazabb, fenségesebb lesz a valódi hit, minél közelebb férkőzik az egységes és egyetemes igazság, a tudományos meggyőződés a még nagyrészt öntudatlan néplélekhez. Az új hitnek hirdetői és apostolai a tudósok, akik a már rég porladók nyomdokain vágott ösvényeken mind-mind előbbre haladva, fokozatosan fogják elérni azt, hogy megismeri az egész emberiség az igazságot. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy minden porszemértékű gondolat, minden kis fonál egy-egy új eszmetársításra vezethet és hogy maga a tudomány se egyéb, mint az eszmék oly feldolgozása, hogy azok mindegyike harmonikusan legyen beilleszthető a nagy egészbe.

Minden vetíthető kis képen a nagy egész karakterét fel lehet ismerni, már pedig sok tudományos gondolat, sok vallási eszme a nagy egésznek vetíthető kis képe. A hitnek új ösvényeken járó hirdetői a tudományos kutatások eredményein át fognak eljutni az igazi hiteszmehez, melynek jelensége ép-úgy tudományosan igazolható és levezethető, mint bármely más világjelenség. A tudomány, ha nem

is kész anyagot, de jelentékeny alapot talált az eddigi vallásokban is ahhoz, hogy döntő ok nélkül el ne kellessen semmit vetni abból a jóból, szépből és igazból, ami akár a mai, akár a régi vallásokból az emberiség javára kisugárzott és aminek hatása örökéletű lesz, mint maga az őanyag. Az ember-szeretet, önzetlenség, a kegyelet kultuszát készen találja a jövő vallása nemcsak a tudományos szociológiában, hanem a történeti hagyományokban is. Anélkül, hogy bármely vallásalapító magának vindikálhatná a pátenset, ki lehet tudományosan mutatni, hogy ezen eszmei világot az emberi fejlődés törvényei közé, mint a továbbteremtődés eszközeit, a maga világfenntartó egyensúlyába maga az őstermészet iktatta be. A jövő hite a tudományon kívül minden emberi és természetes jelenséggel számot vet, így a művészet mesés alkotásai mellett sem haladhat el közömbösen.

A művész némi nagyzással külön, sajátos világnak nevezi azt, amit ecsetje, vésője, alkotott. Nagy-zolva nézi önmagát és társait mindannyi új terem-tőnek, holott a művészet se más, mint a nagy minden-ségben rejlő képességek olyan kikívánczozása és kiszögellése, mint pl. az igazságosságra való törek-vésnek a jog formájában való megnyilatkozása. Igaz, hogy a jognak és erkölcsnek szabályait a társas lét adja meg és midőn céltudatosan szolgálja a társadalmat, elveszíti hitelét annak, mintha öntu-datlan terméke volna a természet erőinek, mégis a provenienczia azonosságát látom a szépben, igaz-ban és jóban, mint eszményekben, mert a kultúra kezdetleges fokán egyaránt kezdetleges valamennyi

és mert az első fejlődés gyökérszálaiban, a szellemi élet kicsirázásaiban épügy együttesek, találkozó, alig különböztethető, miként találkoznak a tökéletes kifejlődésben, a harmóniában, az élet azon magasabb szféráiban, a világ azon messzeséges összhangjában és egyensúlyában, ahol egy egységgé olvad össze minden alkotó és ékítő tényező. Ha a művészet teremt, akkor teremt az erkölcs, a jog is, de a szervezet, melyet e két utóbbi formál, kifejleszt, magasra emel, erősödése arányában igényeli a konstitutív keretek kiszélesítését és hozzáillesztését is, ellenben a művészet szerteszóródott eszközei és szabályai sokkalta öntudatlanabbak, hogysen a társadalom létfeltételeihez bárminő határozott viszonyzatba volnának hozhatók. Innen van, hogy a jogalkotás pozitív eredményei társadalmi mértékkel mérlegelhetők, akár csak valamely vallás közrehatása, ellenben az a kérdés, hogy a művészet teremtése mikép juttatja érvényre a szép mellett az igazat is, még ma is csak a nagy problémával kapcsolatosan, a teremtés általános nagy kérdésével való szoros összefüggésében kezelhető. Más irányban vizsgálva a szépet, jót és igazat, úgy különbözödnek meg, hogy az igaz emberileg a legrelatívabb, utána sorakozódik a jó, mint részben szintén társas életet feltételező eszmény, de legegyénibb a szép, mert amellett, hogy az extenzivitásra legáltalánosabb és benne van a természet csodás alkotásainak minden tárgyában, mint maga az igazság vagy a jóság, nemcsak relatíve ér célhoz, hanem közvetlen hatással áramlik a művészlélekbe és a mező leg-rusztyikusabb érzésű tompa emberének a lelkébe

egyaránt. A szépnek mégis még kultiválására se alkalmas minden ember, bár viszont az is igaz, hogy determináltan jelentkezik az igazra és jóra irányuló képesség is. Az igazban van szép is, a jóban van igaz is, de az egymáshoz való tartozás méreteit és mértékeit époly kevéssé lehet átmenetileg meghatározni, mint ahogy művelődéstörténelmi keletkezésük ősi rétegeiben, a legelőször felbuzogó forrás fokán azokat nem lehetett megkülönböztetni, egymástól elválasztani és amint tökéletes egybeolvadásuk csak ott képzelhető, ahol már a hitesszeme is teljesebb világításával mutat rá az összhangra és ebben az eszményekre, mint egységre.

Ezen utópisztikus állapot felé irányul a haladás és bár a cél soha meg nem valósítható, az útirány kéréllhetetlenül kötött útlevel alapján betartandó, mivel a mindenség hatása az egyesre, egyesekre és tömegekre természeti törvények parancsa nyomán fejük ki és mindaz, ami él és mozog, világhivatásának szolgálatában áll, akár gyenge sejt, akár kifejlett óriás a neve és jellege. A porszem úgy, mint a sziklafal, a hernyó úgy, mint az oroszlán, a falevel úgy, mint a párisi szalon cézannei színművészete, eszköze, útja, vagy állomása a nagy folyamat ugyanazon fejlődésének, melyhez keretet a világtörvény, jelleget maga a kozmos adott. Földi életünk maga is csak egyik mozgása a nagy gépezetnek, melyhez minket élő, érző, szemlélő embereket nem fűzhet más, mint a világkapcsok tudatos vagy öntudatlan léte és érzete. A közeg és erő, mely sugaras útjain hozza az életet, perzselő útjában, hevítő és lankasztó működésében, enyészetet támasztó elemi kitöréseiben, új

életet fakasztó örökös munkájában belénk lehelte a hitet is. Tudás és hit együtt kapcsol össze élt és holtat, világot és annak egyik porszemcséjét, az embert. A hitnek ezen minősítetten magasztos hivatásába belejátszik maga a természet, melynek igazát és tökélyét sejtelmes megsejdtetésével keresi és felfedezi az észszerű hitfelfogás. Maga a természet szinte hárfázik húrjain, az igazon, a jón, a szépen, a hit pedig mint gramfon felfogja és átadja nekünk a melódiákat, vagy mint a tükör, tovább veti a fény sugarait. Nem a céltalanul fürkésztet isteni eszmében, nem a földfelettség metafizikai problémáiban merül ki a hiteszme, hisz ezek irányában tökélyre soha nem is juthat, hanem rendeltetéséhez tartozik és természetes utakon jár akkor, amikor embertökélyesítő rendeltetéséhez tartozónak tudja azt is, hogy az összes eszmények, jelenséges emberi és fizikai megnyilatkozások okozatos összefoglalásával és saját világával is bevilágítson, saját hangjával is beleszóljon a nagy harmóniába. Ezen harmóniába beletartozik a hit is, onnan ki nem írtható, de viszont abban kelleténél szélesebb medrekre észszerűen ki sem terjeszthető. Mihelyt az öntudat azon fokára fog emelkedni az emberi társadalom, hogy a legkülönbözőbb jelenségek összetartozóságát belátva, az összhang fenntartása és a valódi szociológiai érzet fejlesztése végett nemcsak szisztematikus irányító elvnek tartja a szabad gondolatot, hanem bizonyos nemzetközi értékű szabályokat állít fel, ami részben eddig is történt, pl. ilyen a gyilkolás, lopás büntetése mindenütt, ilyen a hadijog, ilyen újabban a munkásszervezetek azonos irányú mozgalmát sza-

bályozó szövetkezetek útmutatása — el fog érkezni azon idő is, amikor a jövő vallásának megfelelő külső életrend és belső életmód normáit kodifikálni lehet. Ezen kódex jellege némileg hasonlatos lesz az eddigi vallások alap gondolatához, de lényegileg se más lesz, mégis lényegesen lesz más. A cél azonos, az ember felemelése és tökéletesítése; a mód az okozatosság követelményei szerint leendő berendezkedés. Maguk a szertartások még a dogmatikusok előtt sem jelentik a hitélet lényegét, csak etikettjét és jelentik a belső hitélet külső megnyilvánulásának módjait avégből, hogy tápláltassék, élesztessék, fenntartassék és dokumentáltassék a hitbeli érzés, így fog bizonyos szociológiai igazságok megismertetése, ez ismeretek fenntartása és fejlesztése végett bizonyos gyakorlati kívánalmakat hangoztatni a jövő vallása is, de ezen követelmények nem lesznek a letűnt keleti vallások mithológiai hókusz-pókusza, se pedig a mostani vallások órához, vagy naphoz égi büntetés terhe mellett kötött istentisztelete, hanem a fizikai igazságokat, az érdekszerűséget, a célokat, a rendeltetést szem előtt tartó és ezekhez alkalmazkodó ceremóniák, mint pl. antialkoholista, abstinencia-szabályok, munkásszünnapok, művelődési szabályok, az eszmecsere házirendje, szóval az életmód céltudatos és tudományos alapon való meghatározása. Ezekből végre is sokoldalú szokások fognak kifejlődni és a megszokások máris bizonyos szabályszerűséget szülnek, amelyek idővel meg is csontosodnak, bár korszerűen szüntelenül korrigáltnak. Felette érdekes és jellemző, hogy a vallások sok eddig alig ismert célú szertartását és kívánalmát

a legújabb tudomány is szankcionálja. Az úgynevezett tejes és zsíros ételek zsidó rítusú élvezeti szabályait, valamint sok más vallásnak bizonyos tartózkodást megszabó életszabályait a legújabb orvostudomány is igazolja. A hitnek valamelyes formája a múltból és a tudományból kialakul a jövőben is, mert emberi szükségszerűség, hogy a megismert igazságok talaján tovább építve és megdönthetetlen történelmi és tapasztalati tanulságait értékesítve haladjon fejlődése útján. Az észszerű hitfelfogás ezekből meríti anyagát, bizonyítékát, de nem mellőzheti az öröktől ismeretlen nagy kérdések iránt való legközvetlenebb érdeklődést, nem mondhat le ezek tudományos mederbe terelendő kezeléséről, mert maga az a puszta tény, hogy ezen kérdések léteznek, bár az eredet, rendeltetés, öröklét, végtelenség sóvárgva keresett nyitjához a kulcsot senki soha meg nem találhatja, az agyat és szívet szüntelenül izgatni fogja. Az örökkévalóság megfejthetetlen talánya felett tovább töprengve, bár biztonságra vergődni az észszerű hitfelfogás sem képes, legalább tudása hézagait tölti be érzéseivel megengedett határokig. Ez az érzés a jövőben sem fog elmúlni, aminthogy évezredek át mozgató tényezője volt az emberiségnek. Ez az az érzés, mely nyomára vezet annak, hogy a hit eszméje nem emberi csinálmány, hanem oly világjelenség, melynek forrása az őstermészet humuszából tört ki. A hitnek érzete bölcsőjétől fogva kíséri az emberiséget. Későbbi fejtegetések közben szembeállítom néhány vallás történelmi megszólamlásának egyik jellegzetes vonását. Ezek egybevetéséből következik, hogy szűkre szabták azok az emberprobléma

megfejtésének kereteit, akik azt vélik, hogy az ember rendeltetése csupán az önfenntartás és a fajfenntartás, mert a táplálkozást és nemzést be lehet ugyan illeszteni az evolúció törvényszerűségébe, vissza lehet ugyan ezekkel vezetni az embert az állatig, a növényig, de mindezzel sehogy sincs megmagyarázva az a világjelenség, hogy tudásvágy, a kezdet és vég kutatása forrongó eszmevilágot teremtett, amelynek sugarai reflexfényként verődtek vissza a fejlődés folyamatára. Sohasem volt oly történeti idő és hely, amikor és ahol bizonyos mérvig e másodlagos fénnel is ne világítottak volna. Amit évezredek tapasztalata tanít, az nem lehet sem bensőség nélküli látszat, sem efemer jelenség, hanem oly tünemény, amelynek okai és szálai mélyen belenyúlnak az egységes világ ősködébe. Eszerint természeti produktum a hit is.

III.

**A HIT, MINT TERMÉSZETI
TERMÉK.**

A világ egységességének törvényei kihatnak az egyes, még oly kicsi részekre is. Mindaz tehát, ami a nagy egész lényegéhez és jellegéhez tartozik, hasonlóan az embrionális összefoglaláshoz, benn van minden egyes testben is. Mint a nap képe a víz cseppjében, úgy tükröződik vissza az egésznek karaktere a földnek minden egyes atomjáról. Azok az elemek, amelyeket eddig a tudomány megkülönböztetett, alkatelemei nemcsak az egyes testeknek, hanem a nagy mindenség egységességének is. Az emberi test vegyelemzése és a külvilág elemei közt fennforgó azonosságot a tudomány már rég mint igazságot szűrte le. Ha tehát az élő lény és a világanyag közt megvan a kapcsolat, az azonosság, közel fekszik az a gondolat, hogy az egységes világtörvény egyetlen vonalon sem lévén hűtlen önmagához, behatol az emberi testen át és abban is megőrzi az egésznek karakterét. A nagy egész egyik lényegéhez és jellegéhez tartozik a végnélküliség térben és időben. Az ember, mint legtökéletesebb összetétele a szervezetteknek, megközelítően képes arra, hogy e jellegzetes vonásokat önmagában is felkutassa. Midőn ezt ösz-

tönszerűleg teszi, és ezáltal bizonyos hitvilágot teremt, csak arról tesz bizonyosságot, hogy impulzusait és motívumait a nagy egység összerajzától öntudatlan nyeri. Másrésről e szubjektív képet meg lehet fordítani és objektíve is ki lehet keresni azt a karaktervonást, amelyre rámutattam. Igaz, hogy az állat és növény szervezete, sőt az úgynevezett élettelen test, az ásvány is ez alapon arrogálhatja azt a jogot, hogy végnélkülinek felismertessék, de éppen azért, mert a nyilvánulások tökélyének fokozata szerint az embert lelki vizsgálat alá is kell venni, és mert a tulajdonképpeni anyag sorsa tényleg közös az öröklétben, felmerül az a gondolat, vajjon az élettelen test látszólagos mozdulatlansága, a növény helyi élete, az állat kijárása és az ember messzejáró természete nincs-e valamelyes összefüggésben a tér kiterjedésének kérdésével. Ehelyütt röviden ki kell térnem a térproblémára.

A tér fogalma felett úgy, mint az idő meghatározása körül, már sok szó hangzott el. Tér és idő valóságban nem létezik, csak annak nevezzük az egymásmellettséget és az egymásutániséget. A tér és idő voltaképpen tehát csak a végesként felfogott tárgyak és események rendjének mértéke, szubsztancia nélküli mérőfoka az események, a tárgyak mulékonyságának és kiterjedésének. Olyanok ezek, mint a mennyiség fogalma, melynek segélyével felépült a matematikai tudomány. Mégis épúgy, mint a szám segélyével, ami voltaképpen nem létező, hanem elvont elnevezés, természeti igazságokhoz jutunk el, a természet őstörvényeihez vezető egyik legigazabb út az is, amelyik a tér és idő fokmérő-

jének nyomán vezet az igazsághoz. Nagy értéket tulajdonítok tehát annak, hogy valamint az örökkévalóság hitbeli fogalma az egymásutániség szakadatlan és végnélküli láncolata, úgy a tér végnélkülisége, azaz az egymásmellettiség beláthatatlan végnélküli vonala tényezőként álljon meg a tapasztalati tényekből derivált igazság felismerhetése munkájában. Mármost visszatérve az imént kifejezett jelenségre, mely szerint a természet tárgyai és teremtményei közt legmesszejáróbb az ember, kinek életműködésén kívül kihelyező gondolkodási, érületi és képzeleti képességei e jelenség nagy horderejét növelik, felmerül a kérdés, hogy mely törvényen sarkallik e mélyreható különbség. Ok nélkül nincs semmi. Midőn az embernek nemcsak testi kijárása, hanem szellemi fölénye ennyire kiemelkedik, ebben egy térben lefolyó életnyilvánulás jelenségét látjuk még akkor is, ha a szélesebb tereken való mozogni tudás képessége nemcsak szorosan vett fizikai munka segélyével jelentkezik, hanem túlnyomóan gondolkodás és érület művén át. Az életérület és szellemi működés ezen részében én a tér beláthatatlanságának, mint a nagy természet egyik karakterének az emberre gyakorolt hatását és abból kitörő reflexét látom. Ezt az életnyilvánulást köti össze mintegy sugárkévévé a hit, azaz a tudás és érzés emberi világának tárháza, mely egyrésztől tisztán emberi, másrésztől szünetlenül a végtelenséggel foglalkozik. Azt már rég tudjuk, hogy időben minden anyag örök, csak a forma más. De vájjon az egymásutániség okozatos és tapasztalati felismerése mellett nem kell-e keresnünk annak a nyitját, hogy mikép jelentkezik emberileg az egymásmellettiségnek

egész a beláthatatlanságig terjedő sorozata. Úgy vélem, hogy a kiterjedhetőség végtelenségének ugyan azon egységes világtörvénye nyilvánul meg az ember fejlődöttebb organizmusából folyó képességekben. Az ember szellemi életének azon princípiumait, amelyek az elsődleges rezgési folyamatból fejlődtek és az oksági érzetből kialakultak a szorosabb életnyilvánulások keretén túl, a szélesebb gondolkodási, érzési és képzeleti határok legmesszebb terjedő vonaláig a térbeli végtelenség behatásának érzete és ezen érzet feldolgozása fejlesztette ki és ezen életprincípium vagy életmotívum nem születhetett más talajban, mint az ismert data kauza-ban, az őstermészet talajában. Emberileg úgy tudjuk és úgy érezzük, hogy a nagy világegység lényegéhez, jellegéhez tartozik az örökkévalóság és végtelenség, amit Kant óta transzcendensnek nevezünk. Ezen jelleget az emberbe is belevésztette a természet. Ez a jelleg kívánczik ki belőle és ez tör ki, amidőn nemcsak időben, hanem kifejlett erők és képességek, eszközök és instinktusa nagyobb hatékonyságánál fogva lehetőleg tér szerint is messze igyekezve akkor, amidőn a távot és jövőt fürkésztve, magát a végtelenül kiterjedő nagy világtól elvontan képzelettel, egyszersmind megtartja öntudatlanul a nagy egészbe belesajtott, tehát benne is élő törvényt. Ez a világtörvény elméjében, de különösen érzésében szólamlis meg, mint az oksági viszony azon parancsa, mely szerint a végnélküliségek fogalmával is számol, minélfogva életműködésének és előrehaladottabb pszichológiai képességeinek közegei öntudatlanul is azon misztikus utakat keresik, amelyeken át ösztönyszerűleg kíváncsognak behatolni a végtelenségek

titkaiba, öntudatlanul keresi, mint a vérkeringés a saját útjait, mint a folyóvíz saját medrét, mint az eső tárgy a vonzást kifejtő földet, az ember is azon rejtélyes szálakat, amelyek segélyével gondolat- és érzésvilágát a nagy egység örökkévalóságába észszerűen is bekapcsolhatja. Ez az út, ez a közeg a hit, mely a gondolatnak és érzésnek legmesszebbjáró kifejezője, hordozója és kifejlesztője. Szárnyaló erélye annál nagyobb, minél tökéletesebbre szabta annak mozgató eszközeit a tudás.

A tér és idő, ha valóságban nem is létező, hanem elvont fogalmak, mint a mennyiség, vagy mint a számjel, egymással matematikai viszonyba hozhatók, mert bár különböző fajúak, de bizonyos kiterjedést jelentenek: $T:I$. Ez a viszony akiterjedés szempontjából és végső fokon, azaz a végtelenségig képzelve ekkép alakul: $T - I$. Mármost vegyük szemügyre előbb az anyagot, az öröklétű anyagot, melynek bizonyos határolt térbeli kiterjedése van, azután az ember biológiai, fiziológiai és pszichológiai életnyilvánulásai összességének azt a fogalmát, amelyet az észszerű hit szempontjából pozitív alapon kell megvizsgálnunk. Az anyag kiterjedésénél fogva bármily alakban mutatkozzék, tér nélkül nem képzelhető, tehát megmérhető. Ez a térben változatos anyag időben örökkévaló, mert a semmiből nem lesz valami, és mert a létező nem válik soha semmivé. Tudományosan e tételt még a XVIII. század végén bebizonyította Lavoisier vegyész. A tér nélküli, tehát csak időben jelentkező emberi érzés- és gondolatvilágról viszont annyit kétségtelenül tudunk, hogy bejárja a messzeségeket és csak ott fárad el, ahol a végtelenbe

fül. Lelkünk világában egy negatív képét kapjuk a tér végtelenségének, miért is a lelkinék mondott életfolyamat és a tér végtelensége ismét matematikai viszonyzatba hozhatók. Már maga az a gondolat, hogy az anyagot, a szubstanciát a fizikai törvények lefoglalták az öröklét számára, odairányított, hogy a szubstancia nélküli szellemi élet és a térbeli kiterjedés közt keressem a kauzális nexust. A szubstancia, mely időben öröklétű, térben mérhető; ellenben a térben nem létező képzetkapcsolat az idő egymásutánjával mérhető. Eszerint adva van három arányszám. Idő, tér, térbeli anyag. A negyedik, az ismeretlen, megfejthető. Az anyag térbeli mérete, azaz a helyet elfoglaló anyag, úgy viszonylik az időtlen időhöz, mint az időben tér nélkül jelentkező gondolat, érzés teljességét kifejező észszerű hit viszonylik a térhez:

$$t: I - i: T.$$

Ámde t -ről, a térbeli anyagról tudjuk, hogy örökké tart, azaz időre egyenlő a végtelenséggel, tehát i , a csak időben történő, de tér nélküli érzés- és gondolatvilág viszonya a végtelen térhez (T) csak akkor, lehet az előző viszonytal egyenlő, ha maga az i is, mely nem egyéb, mint az észszerű hit, végtelenséget fejez ki.

$$\begin{aligned} T &= \infty \\ I &= \infty \\ t &= \infty \end{aligned}$$

tehát » is = ∞ , azaz végtelenséget fejez ki abban az értelemben, hogy a gondolat és érzés hitvilága a térbeli végtelenségnek megfelelő matematikai arány-

száma. Másszóval a hitben rejlik a nagy egység térbeli végtelenségének emberi képletjegye.

Tudomásunk és érzésünk összessége az észszerű hit, melyet i -vel jelölve, nem annyit tesz, hogy az valósággal végtelen. Hisz t is csak azt a viszonylagos kis tért jelenti, amely úgy viszonylik a tér végtelenségéhez, mint a porszem a földtekéhez. Valamint tehát i -ben csak egy aránylag semmimis nagyságú teret fejezünk ki, úgy i -nek végtelen képletjegye is csak emberi lehető aránylagosságot fejez ki, de azt az egyet kétségtelenül bizonyítja, hogy a viszonyosság fennáll. Növeli ezen arány bizonyító erejét, ha figyelembe vesszük, hogy épúgy, mint a t emberi anyaga a térnek csak egy aránylag semmimis méretét tölti be, úgy i is végtelenül semmimis kiterjedését jelenti az idők nagy végtelenségének. A hit tehát nem utólag csinált, hanem eleve adott dinamikai tényezője az emberi társadalom kifejlődésének. Nem efemer, hanem világjelenség. Nem az ember által önkényűleg felállított törvény, hanem a világrend egyik megnyilatkozása, mely transzcendens voltánál fogva hatja át és irányítja az embert. A fejlődés egyik alakító őstörvénye ez, melynek léte és eredete a fizikumban gyökeredzik.

Ehhez az eredményhez kellett eljutni a gondolatnak azon láncolatánál fogva is, mivel a tér és idő végtelensége egymást diametrálisan keresztezi. Ha tudjuk, hogy mindaz, aminek kiterjedése van, örök-létű anyag, úgy a diametrális helyzet által adott megoldás, hogy viszont csak az lehet a tér végtelenségének emberi kifejezője, ami bár korlát nélkül járja be a messzeségeket, valóságos teret el nem foglal. Mint-

hogy az emberi test anyagával diametrális kereszteződésben találjuk a szellemi életet, mely időben foly le, de teret fizikailag be nem tölthet, rá kellett találni benne a keresett arányszámra, a tér végtelenségének emberi kiszögellésére, mint őstörvényszerűsége, mint a természetes termékű hit átlátszó fizikai és matematikai bizonyítékára.

Valóban az emberi szellem nyughatatlan vággyal keresi a messzeségeket, fürkészi a csillagok járását, behatol a naprendszerek titkaiba, végig akarja szelni az űrt, végig az anyagot, sőt feszegeti a végtelenség titkait is. Amde tökéletlen reflexe lévén a térbeli végtelenségnek, sikertelen erőlködések után megtörik. E munkában találkozik a tudatosság az öntudatlanul működő világtörvénnyel. A valóság és lehetőség közt lebegve, megérzi azt, amit meg nem ért. Sejtelmes célok, megfejthetlen titkok vonzzák és taszítják szüntelen. Ez a vergődés nem az egyes ember küzdelme, hanem az emberiség sohase szünetelt egyik elvont világa, melyet benépesített hol az istenek sokféleségével, hol az önképére teremtett isten műveivel. Ezen reflexvilág a hit világa, melyet ekként alkotott az egységes való világ végtelensége. Ezen alkotásnak fizikai megoldását részben látjuk, részben csak sejtjük. Ha látjuk is a jelenségeket, nem mindenben értjük, de ha csak sejtjük is, megérezzük azokban a világtörvényt.

Tudjuk, hogy a nehézkesség törvénye örök mozgásban tart mindent e világon, tudjuk azt is, hogy földünkre gyakorolt világhatások útja a rezgő fény és hő. Az első élet tehát csak úgy alakulhatott ki, hogy külső hatásokra reagált a belső anyag. Ez a reagálás

merőben fizikai jelenség, vonzás vagy taszítás volt. A végtelen kicsi testparány megérzi a hő behatását, a fényt is, reagál rá úgy, hogy vergődik, társul, összeverődik, szétszakad. Eközben az állandó hatás állandó társulást idéz elő és a több lagymatag vagy szilárdabb összetétel évezredek ráhatása alatt külön testek alakjait ölti és tartja meg.

Ezen testek parányai ekkor már kettős életet élnek, egyik az önlétük, önállóságuk, melynél fogva minden hatásra tovább vibrálnak, a másik összetett létük, a testek élete, az egészhez tartozás, melyben az atomok csak alkotórészek. Külön reagál az atom is, külön maga az egész test is a benyomásokra. A test parányokat vonz magához, más parányokat eldob, kiválaszt. Ez a test első táplálkozása. Az atomok összébbszorulnak vagy szétfutnak, amennyire tudnak, aszerint, honnan jön a vonzás vagy taszítás. Ez az életfolyamata a testnek állandósul és az azonos útirányokat megszokja. A megszokás törvényévé válik. Az útirányokból közlekedési utak lesznek és ezeken át szünetlenül tart a kavargás, mint a gép szerkezetét átjáró zsiradék forgása, majd midőn a kavargási folyamatot elősegítő nedveket maga választja ki, előáll a vérkeringés. Ez az élet lassú, kimért a kezdeten, de nyüzsgővé és pezsgővé vált az idők folyamán, mert a hatások és kölcsönhatások mozgási állandóságához tartozik a fokozatos haladvány is. Százezrekszer évezredek ráhatása így fejlesztette ki az élet útjait, ezeken a közlekedést és ezzel az élet sajátosságait. Így fejlett ki a mozgásokból a zsigerek és dúcok szövvénye és maga a megérezés is, ami nem egyéb, mint a hatásokra való ingerek ősi

képessége. Millió évek szüntelen fejlesztése finomította ki ezekből az érzetet és ebből ennek magasabb minősült fokát, a képességet és szerveit. Így formálódott az alak, így képződött a csodálatraméltó szervezet is, melynek tökélyesbült működése az élet. Ez az élet előbb vegetatív, de már ekkor is érdekszerűen és céltudatosan rendezkedett be, mert a táplálkozás aszerint volt lehetséges, amint lényegének megfelelő anyagokra tudott szert tenni. Ki kellett tehát választani a megfelelő anyagot. Ezek felkutatása változatos mozgásokat igényelt, összetettebbeket, mozgási komplikációkat és a megszokásból fejlett képességek elhárították az akadályokat, a közbenső anyagot. Mind-mind nagyobbak lettek kifelé is az utak és e célra maga a szükséglet a nagy természet mivoltában rejlő fenséges érdekszerűségével, nyúlványokkal, majd külső szervekkel is ellátta a testet.

A talajhoz nőtt növénynek és a kijáró állatnak élete eddig érthetően ugyanaz. Az a priori anyag felveszi környezetének és az összvilágnak ráhatását, aminek következtében gyarapszik, mint az embrió az anyaméhben. Az anyagrészecsek áthasonított tápereje, a természetnek ezen csodásán tökéletes vegyészetié testet alkot, erőt és újabb szükségleteket termel, kiválaszt, utódokat létesít. így hoz ugyanaz az ok fajokat létre és kiválasztja ezek kiválóbbjait a további életre és tökélyesbülésre. Az idővel fokozódott hatások és kölcsönhatások megértetik a további elkülönülések különbségeinek nagy dimenzióit és a további evolúció jelenségeit. Kifejlődtek emberi fogalmak szerint tökéletesnél tökéletesebb szerveze-

tek. De miből lett az érzés, a gondolat? Az érzés sem más, mint a hatásokra, ezek befogadására és kiválasztására minősítetten képzett tehetség, mely szerint közeli és távoli, közvetlen és közvetett benyomások egész sorozatának szinképét is fel tudja fogni. Ősapja tehát a vonzás és taszítás, a nehézkesség fizikai törvénye, amiből idővel kifinomult. Pollák Illés idézett műve szerint a napfény állandó ütemes behatását hullámszerű rezgés követi a testben. Ebből vezeti le az idegutak keletkezését. Ez is fizikai ráhatás, de csak részleges, mert a talaj, a környezet, a saját jelleg és az összvilág teljes és általános kölcsönhatása, a hatások hatványa kiegészíti a rezgő fényt és hőt. A kocsonyás test rugalmasság törvényét ismerve, fel-fogjuk, hogy a fény és hő millió éveken át tartott ütései és ütődései létrehozták azt a fizikai ősjelenséget, amit tapintásnak nevezünk. Megértjük ennek hallási és látási képességgé történt hatványulását, kialakulását is. Ha pedig fizikai okok okozata az érzék, úgy fizikai ok hozta létre az érzést is, ami nem egyéb, mint az érzékelések desztillált eredménye. A szervezet a lényegének megfelelő külső és belső harmóniát, az erőszakos beavatkozást, a sértő disszonanciát, vagy a bizonytalanságot ezzel fogja fel és megfelelő közérzetet, kellemet vagy sajnást keltve reagál.

A távoli, a nagy okot előbb fogja fel, mint az értelem, de amíg tisztult alakot nem ölt, öntudatlan tétlenséget, közömbösséget, jólétet, megnyugvást eredményez, avagy vergődésen kívül semmit se magyaráz. Kísérője, szövetségtestvére, világító fáklyája az érzésnek az értelem, mely nélkül nincs gon-

dolat, csak sejdítés. Mi hát a gondolat? A fizikai lét, az élet további képességének még tökéletesebb kialakulása. Az oksági viszony lehető teljes felismerése, a hatások és kölcsönhatások megértéséből kialakult ítélet. A szellemi élet is az organizmusból és a külvilág behatásának, a kölcsönhatások állandóságának kifejlődéséből állott elő. Gondolkodni annyit tesz, mint mérlegelni és az okozatosságot kutatni. Erre alacsonyabb szervezetek csak azért nem képesek, mert tehetségeiket még az idő nem érlelte meg e fokra, az ember pedig annál képesítettebb, minél inkább kifejlődött testi és intellektuális mivolta. Ezen fokon állva már mérlegeli azt, amit érez, mérlegeli a külvilággal való kapcsolatot, nem kerülheti el figyelmét az összhang, az egyensúly, amelyet követve, megteremti a társadalmi rendet és utánozva a világegyetemet fenntartó igazságokat, megteremti az emberi igazságszolgáltatást. Nem kerülheti el figyelmét az időbeli és térbeli végtelenség, melyet előbb megsejditett, megérezett, mint megértett, hisz nem érti meg ma sem. Nem ismeri a végokot, a végcélt, de ismeri már a törvényszerűséget és a jelenségek olyan tömegét, hogy saját gondolat- és érzésvilágát is tárgyilagosává, reálisan tudja fejleszteni és szabályozni. A nagy egységnek értelmes felfogásából biztos következtetéseket von le egyéni és társadalmi életének számtalan jelenségére nézve. A meg nem értett vagy felfoghatatlan jelenségekre is kiterjeszti kutató szellemét és ezen utóbbi téren ősi csapásokon haladva, de észszerűen kerülve mindent, ami törvényszerűségbe ütközik, megtelíti érzésvilágát azzal a világnézettel, amely-

nek neve: *természetes hit*. Ez a hit nem újítás, hanem a meglevőnek értelmes beillesztése az okozatos világrendbe, ez a hit a nagy egység ősi ültetvénye, melyről az ember mindig érezte, hogy van a prioritása, melyből az kisarjadzott. »A haladás vágya nem hunyja be szemét«, — mondja Prohászka Ottokár — »hanem virraszt és kutat tovább«. Méltán kiált fel a tudós főpap: »Az ördög szigetére a vallást, az egyházat nem engedem eltolonczoltatni, ez is deportáció — és nem tiszta munka«. A hitet megteremtette maga az őstermészet, amidőn az idő és tér végnélküliségének magyarázatát meg nem adva, hatásaikat érezte, mert az embert az örökkévalóságok határain belül elhelyezte. Ezt a hitet igazolja a művelődés történelme, mely szerint a legkülönbözőbb népeknél, amelyek egymással érintkezésben nem is voltak, ugyanazon hitestermék születtek. Ezt a hitet a fizikai okokból levezethető élet, érzet és ész keltette megnyilatkozásra, tehát maga is természettörvényen alapuló jelenség, melynek sejtelmes létjoga bennlappangott a végtelenben már akkor, amidőn az ember még állat volt, vagy még az sem volt.

E szónak: kezdet, megfelelő helyes értelmét nem találjuk sehol. Nincs olyan kezdet, melynek előzménye nem volna. A bibliai értelemben vett kezdetet megelőzte az alkotás princípiuma. Az alkotó immanenciája a nagy egységtől elvontan emberileg észszerűen fel nem fogható, hanem az örökkévaló maga az egyetlen egy, azaz az összvilág. Ehhez tartozik minden anyag és erő a maga össz-törvényszerűségével. Az anyag és erő átalakul, de

az összességre nem vész el semmi, sem a szubstanciából, sem az energiából, melynek világtörvénye is ugyanaz marad. E törvényben van a hitünk és ennél tovább nem terjedhet az elmélyedés. Nem azért, mert a vallás tiltja, hanem azért, mert hitünk, eszünk, érzésünk a továbbhatolást el nem bírja, mert a perspektíva határain megtörik a képzelet is. Ezen törvény be van írva szívünkbe, agyunkba, minden kőbe, vasba, minden csepp vízbe, por-szembe. E törvény ellenére nincs semmi és minden, ami létezik, törvénytörő. Östörvényen sarkallik maga a hit is, mert létezik, mert világjelenség, mert végleg meg nem döntheti az ész hatalma sem.

E szónak: tér, nincs vége, mert még a fantázia sem tud teremteni olyan kilátást, ahonnan a láthatár a léthatár volna. Minden képzelhető határon túl, a csillagvilágok körfogóin túl a végnélküliség tengerein megtörik a gondolat, de a tér fogalma, az egymásutániség, az egymásmellettiség még annál is távolabbat jelent. Ami a tér ezen jellegével egyenlő, az az időnek végtelensége, ennek sincs se kezdete, se vége.

Ezen végtelenek viszonya a véges emberhez, ezek hatása és viszonylagos kölcsönhatása azonban létező jelenség, tehát valóság. Az ösztörvénytörés parancsa, hogy ezen jelenség megnyilatkozzék az intellektuális ember úgynevezett lelkületében és ez a megnyilatkozás a hit. Ezért vezet a hitnek légi útja a szív mélyéről fel egész a végtelenségig és ezért ereszkedik ennek gyökere le egész az örökkévalóságig. Az a ruha, melybe az emberi gondoskodás ezt a hitet felöltöztette, hogy évszázadok vál-

tozása, földrajzi fekvések behatása ellen védje, csak pusztá ruha rajta, de nem az emberiséget elválasztó demarkacionális lényeg. A lényegyet úgy szülte a föld és ég, amiként létrehozta magát az embert. Nincs tehát abban igaza Prohászka Ottokárnak, hogy a föld kultúrájának erkölcsi energiája elégtelen, hanem igaza van abban, hogy e kultúra a hit nélkül nem teljes, tehát a hitet közel kell hozni a modern érzéshez. Látnoki felismerését nem kisebbítheti küldetéséhez való tiszteletreméltó ragaszkodása, mert maga is bevallja, hogy »a haladás vágya nem hunyja be szemét, hanem virraszt s kutat tovább«.

Természeti termék a fizikai tárgyak mindegyike, az ősz nyersanyag, az embercsinálta mű, az állati élet, az intellektuális és morális élet minden megnyilatkozása is. Természeti termék maga a hit is.

Ha földünkötől elvontan egy másik életet képelnénk el egy másik csillagzaton, úgy fizikai tudásunk teljes meggyőződésével kell azt hinnünk, hogy ha ez a csillagzat pontosan azon körülmények közt jött volna létre, mint a föld, és pontosan azonos okok azonos módon hatottak volna rá, ha idő és térbeli különbség sem okozott volna eltéréseket, úgy a fizikai, biológiai, de meg a pszichikai jelenségeknek is ugyanazon eredménye állott volna elő és hajszálra azonos lenne ez a földi élet eredményével. Képzeltető-e, hogy ezen két csillagzat fizikumának, hajszálra megegyező azonossága mellett, — a ható okok teljes azonosságát mindig feltételezve — más lehetett volna az élet nyilvánulásainak módja, eszköze, magasabb a kifejlése, más lehetett volna az állatok, növények formája, önfenntartási, fajfenntar-

tási eszköze, más lett volna a szükségletek kielégítésének feltétele és időmértéke, más lett volna az ember feleszmélése, a kultúra fejlődése, a házasságok száma, a börtönök statisztikája, az erkölcsi rendről való felfogás, a tudományokban való előrehaladottság, a társadalmak szervezete, a törekvések iránya, más lett volna-e az emberiség küzdelmes léte, a harcok célja és bére, mások lettek volna-e az eszmények, más lett volna-e a hit?

Hisz ha ugyanazok voltak az okok, a premisz-szák, csali ugyanazon következményeket hozhattak azok létre, a világtörvény egysége erejénél fogva. Mindaz, ami létezik úgy, ahogy létezik, minden jelenség, minden erény és minden bűn előző okokból szükségkép és természetszerűleg származott. Ha az emberi vergődésnek, a titokzatos fogalmakról való tájékozatlanságnak is megvannak a maga kétségtelen okai és megvannak az okoknak láncolatai, előttem tisztán áll, hogy szellemi életünk is csak úgy fejlődhetett ki, ahogy az kifejlődött. Azok, akik ezen kérdésbe változatosságnak bevitték az akarat szabadságát, semmit se tagadhatnak és semmit se cáfolhatnak joggal meg, mert eltekintve attól, hogy ez a szabadság se tisztán önkényes, hanem külső és belső motívumok és az emberi ész felfogása által van determinálva, tehát okozatos, indokolt szabad akarat, a legteljesebb emberi önkény szerinti szabad akarat szupponálása alapján, ha valóban az embertől függne, hogy bűnös legyen-e vagy erényes, hívó-e vagy hitetlen, még ez alapon se lehet állítani, hogy alakulhatott volna másképp is a kultúránk, másképp is a hitünk, mert hisz ez esetben mindenek-

előtt negálni kellene az ember és az összvilág közt létező minden jelenségre kiterjedő kapcsolatot. Eddig a határig a szabad akarat elméletének vallói se mennek el, ők is elismerik a függést és kölcsönhatást, elismerik az okozatosságot, csak az úgynevezett etikai szabadságot vitatják, ámde arra, hogy ily, a természettől végleg különvált erkölcsinek nevezett fluidum léteznék, semmi adat sincs és így tudományosan fel sem tehető, hogy lakoznék az emberben bármily anyag vagy erő, bármily parány vagy képesség, amelynek a törvénye más volna, mint a mindenség egységes kölcsönhatása. Azután a teológiai nízus erősségeivel bizonyítható, hogy az úgynevezett szabad akarat sem teremthetett volna se más morált, se más vallást, mint ami közreható társadalmi tényezőiből kinőtt. Korának, értelmi felfogásának, benyomásainak anyagából építette fel Buddha, Jézus is a maga tanait. Jellegzetes hitelveik alakja és célja külső okokon sarkallik. Hasonló viszonyok közt egy új Buddha, egy új Jézus született és tanított volna, terjesztette volna szentséges ihlettel és meggyőződéssel saját módon megismert ugyanazon igazságait, önmagát is megtagadná a vallás, ha állíthatná, hogy eljuthat adott okok mellett más igazságokhoz és formákhoz is. Hisz ezzel saját hitét, saját istenét tagadná meg. Nincs tehát merőben önkényes szabad akarat, nincs más morál, más hit, más küzdelem és remény, mint amit maga a nagy természet szült. Miként apa és fiú, miként testvér és testvér szükségkép különbözik egymástól, bár egyben hasonlatos is, úgy jött létre a sokféle felfogás, mert ugyanazon egy természeti törvény,

idő, tér, anyag szerint is különbözőkép hatotta át a nagy mindenség minden egyes parányát. Az iker-testvérek se mindenben egyeznek meg. A vallásokban is van különbség, de a természetes hiteszme magaslatán egyforma mindegyik. Minden természeti hasonló alkotás, az ember az emberrel, az egyed más egyeddel azonos nem is lehet ép a természet törvénye alapján, mert az alkotott dolgok egyenlők csak akkor lehetnének, ha azok egy időben, egy helyen, azonos okból, azonos körülmények közt születtek és éltek volna. Minél közelebb esnek az alkotó tényezők, annál több a közös vonás. Amiként egy időben egy tért két dolog soha ki nem tölthet, amiként a fűszál a fűszállal, a faág a faággal hajszállra egyező nem lehet, úgy az okozatosság törvénye tette azt is, hogy a hiteszme lényege mindegyik vallásban másképp testesült meg, de lényegileg mégis ugyanaz. Éppen ezért változik a tapasztalat tanulása, a kultúra, a hit is, de tökéletesbülve fejlődik, mert csak egy nem változik, az okozatosság, melynek észszerű megismerése a természetes hiteszméhez vezet.

IV.

MIRE TANÍT A TÖRTÉNELEM?

Tisztán a pozitívizmus alapján állva, az okozatosság törvényeire támaszkodva, a teológiának sajátos bizonyítékaiból semmit fel nem használva (ami nem jelenti valamennyi elvetését) jutottunk el azon eredményhez, hogy a hit, ha azt nem merő deizmuszként fogjuk fel, hanem ha abban a sejtelem és tudás, a jelenségek, a kapcsolatok, hatások, világelv és érzésvilág, anyag és erő teljességének tapasztalati felfogásátlátjuk, magából a természetből fejlett ki és a nagy mindenség harmóniájából az emberi elme azt ki nem rekesztheti.

A fizikai levezetés, a matematikai bizonyítás némelyek szemében túlmerésznek látszhatik, a természeti produktumként való felfogást sokan túlzottnak mondhatják, de a hithű teológusnak azt felelem, hogy semmi esetre sem oly merész, túlzott és hipotétikus ezen elmélet, mint a metafizika, a hitetlen pozitivistának pedig azt felelem, hogy amíg okszerűen ki nem mutatja, hogy hiba volna a láncszemekben, addig a merész számítás, a messzemenő konklúzió annál jobban igazolja a tételt, minél messzebb viszi a kapcsolást. Ezért rendíthetlen a

hitem e hitben. Benne a valóság igaz, hű tükrét, a jelenségek természetes összefüggését, magát az ösztörvényszerűséget, a világrendet meg kell látnunk. E hitfelfogásban nyer igazolást a mult, a harc. Ez fejleszti a jövőt, a békét. Ezen hit érintetlenül hagyja az eddigi vallásokat, de beviszi mind-egyikbe a közösséget. Ily felfogásban a társadalom természetes rendje ellenében nem születhetik új tolerari non posse és a lelkeket az a »koncesszió«, hogy »tolerandum est« nem tölti el a méltánytalanság keserűségével, hanem a természet nagy igazságának hevítő érzetében átolvad őszinte és nemes türelemmé. Ez az a hit, amelynek lényege nem változik, ha a mennybolt és a malaszt, a jóság és az irgalom nem is lesz monopolizálható. Ily felfogásban az úgynevezett profán kultúrától nemcsak jog- és személybiztonságot kérünk, hanem valódi jogegyenlőséget várunk. E hitben a szeretet áldásainak nemcsak a neve lesz általános, hanem azok fenntartás nélkül valóra is válnak. A gazdagok áldozatkészsége, a hatalmasok bölcs mérséklete és a közjó érzete, a szegények igaz üdve, mindez kiváltható, ha az emberek lelkét a hitnek lényege tölti el. Ez az a hit, amely megérteti az emberek történelmi elkülönülését és a jövőhöz fűződő azon vágyat, hogy az emberszeretet széles keretei váljanak mind szélesebbé, tartalmasabbá, összehozóvá, kibékítővé, egyetemes és általános erkölccsé. Ezzel a hittel épülhet fel a vallásnak azon temploma, melynek sziklalapja a természetnek kivételeket nem ismerő rendje, oszlopai az általános igazság és jóság, tetőzete a nagy mindenség szépsége és tökélye. A stílus és a cirádák

különfélesége nem különbözteti meg, nem osztályozhatja és rangsorba sem állíthatja a belső nagy érzést.

A történelmet idézem: hit, erkölcs, bölcsélet, jog, valamikor már egy keretben jelentkező tudomány volt, de e keretet a vallás képezte. A régi világ hitélete több időben, több népnél uralta a társadalom minden tanát. Az isten fogalmának mindent átható szelleme az egyházat tette meg törvényhozónak, törvényt alkalmazó bírónak, adminisztrátornak egyaránt. Az egyház mindezen sajátlagos elméleteivel tudta megindokolni. Ezen világnézetének tanai képezik ma is egyházbölcséletének alapját. Krisztus előtt 450 évvel a rómaiaknál is a pontifex maximusnak volt döntő szava abban, hogy mit tehet az állam és nem volt keresztülvihető az a javaslat, amelyet az augurok jóslata jóvá nem hagyott. Kr. után a IV. századtól aránylag csekély megszakítással egész a XIX. század közepéig alig volt hadjárat, borzalmas pusztítás, forradalom, amelynek részint oka, részint inspiráló lelke, de azután féket vető gátja is ne a vallás lett volna. A vallási eszme a karddal és a joggyal egyformán dolgozott. Az állami életbe oly mélyen belenyúlt, hogy a nemzetiségi eszme uralomra jutásáig és a gazdasági eszme uralomra töréséig alig volt intézmény, melyre pecsétjét az egyház rá nem ütötte volna. A nemzeti társadalomban nyert csak erős vetélytársat és a most kialakulóban levő gazdasági társadalom lesz hivatva arra, hogy a vallást egészen az állami élet mellé helyezve, azt a fejlődési folyamat útjából ott, ahol akadékoskodik, elhelyezze

és becses tartalmát, a tömegekre beható nemesbítő eszméit a maga medrébe terelve hasznosítsa.

A régi egyház és a mai egyház között máris óriási a különbség. A régi végrehajtotta a törvényt, melyet maga hozott, az új sok helyen az állami törvény keretein belül helyezkedik el. Több szempontból sokféleképp írják le a historikusok, hogy miképpen fejlődött így az egyház és az állam.

Az emberiség művelődésének minden nagy út-irányát többféle felfogás határozza meg érdekszerűen. Ezekben is a megegyezőt keresem. Ha az elmúlt történeti évezredek tanulságai igazolják, hogy egyes korszakok külön okok szülte eltérései, visszaesései, degenerációi, avagy egyes tereken hatalmasabb haladó léptei dacára az egyenletes fokozatos és okozatos fejlődés bizonyos mérvig a legkülönbözőbb népeknél fellelhető, ha a tapasztalat kétségtelen eredményei az egyetemes történelem különböző lapjain, a szerves átalakulások különböző korkepein egyöntetűek, úgy a sokféle szempontból történő, sokféle vizsgálódás dacára a jelenségek egy nagy tömege mindig ugyanaz marad. A konklúzió bizonyos körén belül nincs eltérés. Ezt a vitán felül álló, leszűrt igazságot ki kell keresni. Hogy ezen célhoz eljussunk, minden módszernek, minden elméletnek át kell adni a szót, hogy megszólaljon az a saját hitén, saját nyelvén. Az összehasonlító, a kiegyenlítő elme kihámozza a lényegét és az igazságot. Eképpen nem fogunk mindent megtudni, ami igaz, de amit megtudunk, az mind igaz. Nehéz dolog a pozitívum ezen történeti magvának feltörése, de nem lehetetlen. Ez a módszer rávilágít a tévelygésekre is.

A fejlődő emberiséget fel nem tartóztathatja az évezredes sok tévhit. Valamikor egy tisztultabb felfogású jövő nemzedék épügy fog mosolyogni a jelenkor némely emlékein, amiként bájosan naivnak tartjuk mi is az ókori mitológiát. A görög és római vallás is fensőbb színvonalon állt, mint régibb vagy egykorú, sőt némely későbbi népek hitéletének sok eszméje és babonája, mégis a kereszténység első hódításaira összedőlt az egész eszme, mint a kártyavár és kimúló élete rövid ideig pislogott még, mint a mécses, vagy a kőolaj szövétneke, melynek lángját felváltotta a villamfény. Az égő csipkebokor, az égből eső manna, mint képletes tanítás, sok eszményi tartalommal ér fel, de mint tudatlan tudás a valódi erkölcsi hatás minden eredménye nélkül vész el a népmilliók kellően meg nem termékenyített lelkében. A mai falu végén felállított, de kellőleg meg nem magyarázott keresztfa, a golgota, a festők mater dolorosa-ja a legendák stb., ha észszerű felfogás nélkül adódnak át az utókornak, elhomályosítják a hitnek igazságát és úgy fognak valamikor hatni, mint Brahma vagy Jupiter meséi. Ti a népek oktatói és vezetői, ha híven át akarjátok vinni az eszmét, világosítsátok fel a népet! A jövőkor a tévhittől úgyis megtisztul — nélkületek is, ellenetek is — vagy ha nem egészen szabadul fel, útját egyengeti annak a tisztulásnak, amely végre is a fizikai törvénynek kritériumai alá fogja helyezni úgy az új, mint a régi világnézeteket, mert az igaz eszme a sírból is kikéi. A mai vallásokból is csak a lényeg fog megmaradni, miként az ókoriakból megmaradt a filozófiai gondolat. A ceremónia, bár

átveszi azt a lassan érlelő idő, valamikor teljesen dekoratív jellegű lesz és át is alakul, hogy ledőlhesenek az elválasztó falak. A haladó protestáns egyházak némelyikében máris alig van ceremónia. A régi hagyományok iránti igaz kegyeletet a helyes fejlődés érinteni nem fogja. A testvéri szeretet istenembereszményét a kiegyenlítő, kibékítő, összeolvadni tudó hit fogja valóban megteremteni. Ezt a szellemet az elmélet ma is tanítja, de az élet meg nem valószínűsíti. Akárhányszor éppen a szeretet nevében tüzelnek harcra. Emellett igaztalanság volna, ha el nem ismernők, hogy maga a vallás távol áll tévelygő híveinek életétől. A vallás maga nagy művelődési hivatást tölt be, lehetőleg a kor felfogása szerint alkalmazza kijelentéseit és pusztán azon ténye által, hogy jámborságra int, eredményei nagybecsűek a legszabadabb gondolkodás szempontjából is.

A lét és a mindenség legtávolibb értelmes felfogása szerint mégis minden vallás csak a fejlődési folyamatnak egy-egy állomása, amelyből magasabb fokon álló társadalomhoz juttat el az idő és a tudás. Némelyik vallásnak (Konfucse, Brahma, Izlam stb.) már magában annyi józanság, bölcsesség, rend, erő és alakító képesség van, hogy szinte pótolja évszázadokig, tán évezredekig is a természet törvényeire alapított tudományos felfogás rendszeres művelését. Sok vallás eddig is sok, most modern szociológiai eszmét kultivált, mégis meg fog jönni az az idő is, amidőn mindez fogyatékos lesz és az emberiség kilép naiv hitének gyermekkorából, a misztériumok eszmeköréből arra a tudományos térre, amelyen a vakhit helyett a megismerés lesz a

posztulátum. De nem vész el soha a hitnek lényege, a természetes, az észszerű hit. Adám nem függetlenítheti magát a portól, amelyből lett és nem szakadhat el a végtelenek hatásától, mert élve-halva megérzi a világtörvényt. Az emberiségnek sivár jövőt Madách »Ember tragédiája« az eszkimók jelenetében csak azért fest, mert ezt a képet Lucifer mutatja be. Mihelyt legyőzzük bensőnkben a tagadás szellemét, az észszerű hitfelfogás megérteti, hogy nem az egyes emberé a pályabér, de nem is az enyészet mögött váraakozik a jutalom, hanem az élő emberiség bizodalmas küzdelme, az egész emberiség fejlődése útján teremnek a babérok és borostyánok. A minden jónak kultusza nem annyira az embernek, mint az emberiségnek szükséglete, törvénye. Az eszmény és az érdek itt találkozik mintegy keresztúton, mert az eszmény a tömegek érdeke, az érdek az egyesnek meg nem tisztult azon eszménye, melyben több még a salak, mint a kiválasztásra alkalmas nemesebb tartalom. A hit eszméje is annál tisztultabb, minél általánosabb.

Az apa fiának vágja a mesgyét, a nemzedék új nemzedéknek. A természetes hit az égi áldásokban már életében kívánja részeltetni az embert, de főleg az emberiséget, azaz a jövődőknek élő emberét. A halál utáni létet az összmindenség saját világtörvénye alá úgy helyezi, mint minden anyagát. Az embernek erre semmi kihatása sincs, de kiterjednek rá a világhatások, mert a halál nem az ember országa, hanem a nagy természet jövőjének új bölcsője. A végtelenségben hiszünk, mert hatását tapasztaljuk, a halál utáni létről nem tudunk semmit

és nem tudhattak azok a történelmi jelentőségű, vagy legendás emberek sem, akiket vallásos célok bizonyos képzeletbeli, túlvilági kijelentésekre állítólag inspiráltak. A pozitívum teréről nem szabad letérni. Az öntudatos berendezkedés, életmód, nevelés és felvilágosultság hatalmas szociológiai eszközeivel erőben, tudásban, tehát hitében is gyarapodni fog az ember. Téves úton jár az a szociológus, aki azt hiszi, hogy dekadenciája felé süllyed az emberi társadalom és a nagy világenergia. Téves úton jár az is, aki semmibe veszi az emberi lélek fenséges hitét, mert skeptikussá tehet ugyan némely vallási fogalmak iránt mindenkit a történelem sokféle vallásának sokféle tanítása, de a magasra szárnyaló gondolkodás mindezekben nem lát lényegét és mindezek közt megtalálja a nagy természet egységes világtörvényének észszerű, közös és azonos hitességét is. A megismerésből fakadó, új, hatalmas alkotások át fogják sokban alakítani a társadalom képét. Erre tanít a fejlődés eddigi menete. A jövő ki fogja még lesni a természetnek sok rejtett erejét és törvényét, mindez további eszköze lesz a nagyobb megismerésnek, de a legtávolibb kifejlés képéről előzetes tiszta fogalmat alkotni emberi ésszel egyáltalán nem lehet. A természet csodásán mélységes. Ősapáink sem gondolhattak arra, hogy országok távolságait áthidalhatja hangunk és telefonon társaloghatunk egymással a természetnek nem új, hanem csak későn felismert egyik — a sok ezerből csak egy — törvénye, a hangterjedés rendje és alkalmazása alapján.

A jövő perspektívája a történelem világításánál

is beláthatlan, de nem kevésbé merül homályba, ködbe a visszatekintés. A régi hitélet kezdete a mitlioszba nyúlik es a történelem előtti időkbe merül el. Az ősemléletei, képzetei és így gondolatai is némileg hasonlóak lehetnek a gyermek felfogáshoz, mert a gyermek szemléletei is hibásak, a tapasztalat hiányát sínylik. Helyes ítéletekhez tehát az ősemléletek sokáig nem jutott. Mégis a kezdetleges ember fejlett izmai, érzékeinek biztosabb működése, elszántabb elhatározó képessége elég ok és diszpozíció volt arra, hogy másként fogja fel a benyomásokat, mint a mai, testileg nem kész kis ember. A mai gyermek már a hereditástól nyert intelligencia folytán is messze más tárgya a vizsgálódásnak, mint a kezdetleges ősemlélete. Arra sincs biztos mértékünk, hogy az ősemléletek, a műveletlen, pl. kóbor cigánynép felfogása közti eltérések differenciáit megmérhetnek. Hú képet, biztos adatot tehát nem adhatott a történelem sem a kezdetleges társadalmakról. A reánk maradt és kibányászott geológiai műtárgyak nem nyúlnak vissza a kezdetig, ezek az élettelen tárgyak sokat beszélnek ugyan, de nem mindent mondanak el. A hindu emlékek allegóriái, korszakai, a bibliotikus felfogás képletes volta, a későbbi korok sajátos felfogásai, sokszor hamisításai valóságos útvesztők.

Bár annyi biztos, hogy sok későbbi vallási tétel ősi képére ráismerünk az előbbi korszakok maradványaiban, a közegek, melyeken az elmélet bűvarkodik, szakadozottak, hiányosak. A következtetések sehogy sem perfektek. Szóval nincs mód a kezdet teljes felfedésére. Az ismeretlen, mely felé gondo-

lataink világa fényt árasztani igyekszik, sötét a múltjában, sötét a jövőjében. Honnan jutott hát a vallás a megismeréshez? Apodiktikus egyes kijelentéseit a legmodernebb tudomány igazolja.

Sok jel, többek közt a kabbala is arra mutat, hogy volt már oly kultúra, amilyent az utókor nem ismert és később ismét megismert. Volt már sok részben oly tudomány, mint a mai, csak kivesszett. A matematika, asztronómia, orvostudomány, a filozófia stb. tudunkkal is már ezrekkel ezelőtt széles művelésben részesült, de a vallást ez egészen meg nem magyarázza, mert a hit nem a tudásra támaszkodott, hanem a kor-felfogásra, melybe tudás és sejtelem, titok és félelem beleelegyült. A vallás tanai nem mindig a valódi megismerésen alapulnak, hanem az előző korfelfogás korszerű megkorrigálásán. A legrégebb népek, akár sok, akár egy istent imádtak, fantasztikus színezetű világnézetet alkottak. Az istenség eszméjét e színezetben fogták fel saját-szerűen. így készítették maguknak korszerű tudásuk mellett akkor plauzibilis téveszméket, fantomokat és ezeket felruházták költői képzeletük szárnyaival, hibás gondolataik eredményeivel, az argumentumok látszólagos erősségeivel. Az így megszerkesztett hit-igazságokat bevonták a misztikus ködbe is. Erre különösen ügyelt az ebből élő papi osztály, amelynek hatalma és tekintélye a tudást és a hitet ugyan-így adta tovább. Az ellentmondás lehetőségét kínokkal teljes megtorlással irtották. A szentségtöréstől óvakodó társadalom, amelynek öntudatából az ön-álló kutatásnak szelleme egy időre kivesszni látszott, jutalmazta a hívőket, ostromozta a hitelent és esz-

méit dogmákként így tartotta fenn. Némely valóság mellett, némely korán megsejdtített igazság mellett ez az eszmekor volt mindenütt minden uralomra jutott hitvallásnak alapja. Ez volt erőssége, kifejlődésének útja, uralomra jutásának módszere is.

E módszer nagyjában még ma is dívik. Benne van a jótékony gyámkodás, de benne van a terrorizmus is. Benne van a szeretet égi malasztjának lelkeket megszálló igéje, de benne van a türelmetlenség véres kardja is.

E kard sokszor, különösen kezdetleges időkben, vagy az uralmi vágy nagyobb árhullámzatai idején nem volt pusztá szimbólum, hanem valóságos öldöklő fegyver, mellyel a szeretet nevében tartott rémes inkvizíciókat és végzett országokat feldúló pusztításokat. Isteni valóságos áldást, véghetetlen gyönyörököt, megnyugvást, reményt, vigaszt árasztott minden hitnek békéje, de a szenvedések kálváriáját, a tömegnyomor rémes korszakait, a szenvedő emberiség kínjait is okozta a vallások háborúja. A vallásnak tehát nem kizárólagos jellege a szeretet. Uralmáért ölni is képes, ölni is vágy. A történelem szomorú lapjait ismerjük. Allambölcsek, vezérférfiak sokszor felismerték a vallási veszedelmet, sokszor hiába írtak és tettek ellene. Kant szimbolikus antropomorfizmusában a tudást és a hitet összhangba hozni igyekszik. Metafizikája szerint az én-nek saját lényében fekszik minden jónak és szentnek legmélyebb értelme, melyet az ember nem tud tudományosan meghatározni, de képes és igyekszik szimbolikusán kifejezni, képekben és hasonlatokban megértetni. Ezen szimbólumok miatt verekszik hát az

emberiség? A lényegben egyek vagyunk és a külsőségért tovább is véres harcba szálljunk? Az öntudatosságnak mai fokán, a történelmi visszapillantás tapasztalataival a tudományosság modem eredményeinek magaslatán még ma sem tudnánk (ha nem is tisztán látunk) annyira eligazodni, hogy közkinccsé tehessük a múltnak tanítását? Merítenünk kell bármely szépnak és jónak bárhol található forrásaiból, de Visnu és Siva meséi mellé, a védaköltészet és az époszi énekek soraiba gondosan és észszerűen kell elhelyezni a középkori és legújabb poézist is. A kölcsönös tisztelet, a hagyományok igaz megbecsülése, ezek azok az oltárok, amelyeknél mindenkinek egyformán kell áldozni. Soha senki vallásos meggyőződését fájósán ne érintsük, de a gondolkodó társadalom esze ne álljon meg a szimbólumoknál, az öntudatos ember szive ne merítsen gyűlölséget mások felfogásából, hanem induljon tovább a nagy természet kijelölt azonos útjain és foglalja fenntartás nélkül szeretetébe minden egyes embertársát.

Paulsen Frigyes: »A bölcsészet jövő feladatai« c. tanulmányában azt mondja, hogy a természetre nem lehet hitet alapítani, mert a természetben nincs meg az erkölcsi értelemben vett jóság és az erkölcsi célzat. Ámde az erkölcs nem egyéb, mint a társadalom érdekszerűsége és célszerűsége, miként a nagy természetnek is megvan a maga érdekszerűsége. Ez a két irányzat néha szembe találkozik, néha párhuzamban halad vagy összeforr, de kétségtelen, hogy mindig a természeté a végső győzelem. A nagy természetnek is van erkölcsé és ez a nagy

összesség érdekszerűsége, melyhez az emberi ész és akarat öntudatosan sokszor fel sem ér. A fizikai etika nem más, mint a természet kéréllhetlen igazsága, mely nem igazodhatik efemer társadalmi célok és egyoldalú emberi törekvések után, hanem jár a saját lábán, a saját útján. Ezt az utat kell felkutatni és benépesíteni az embernek is, mert a mai meg nem értés vagy ellentét nem jelenti valamely más hitvilágnak igazságát, hanem az emberiség tévelygését. Ez a tévelygés az oka a sokféle vallási felfogásnak, a szertehúzó társadalomnak, a történelem véres jeleneteinek. Az egyetlen helyes irány keresése, a kozmoszba való szerves beillesztés vissza az igazi természethez, ez emel fel az igazsághoz, ez szünteti meg a mesterséges és öntudatlan különbségeket, ez az összeolvasztás és egybeforradás hitbeli iránya, ez az emberiségnek természettől nyert legmagasabb érdekszerűsége. Ezen úton világít a történelem fáklyája is. Deák Ferenc 1833-ban, a békésebb időkben is szükségesnek tartotta így szólni: »Nem a külső erőszak fog egykor minket elnyomni, hanem belső egyenetlenség, mely a közérőt kifejteni nem engedi, mert íme most is a legszentebb tárgy, a vallásnak és lelkiismeret szabadságának tárgya boldogító áldások helyett a visszavonás és indulatos gyűlölség magvait szórta el közöttünk.« A vallásnak, igazabban a vallás illetően felfogásának szellemét, az uralomért való versengést csak az állam és egyház teljes elválasztása fogja ártalmatlanná tenni, de megszüntetni nem fogja, amíg lesz több vallás, vagy amíg e vallásokat egymáshoz közelebb nem hozza azok közös lényege,

a tiszta ész tudományosan kiművelt természetvallása.

Államok keletkezése, meghódítása, elmúlása nem járt több szenvedéssel, nem ontott több vért, mint a vallások mélyéből időnként fel-feltörő türelmetlenség és a fanatizmus. Az ismert legrégebb kultúrnép, az egyiptomiak bájos meséjének, az Izisz és Ozirisznak legrégebb bölcsőjétől egész a modern időkig nem alakult vallás, melynek szférájához ez a türelmetlenség, ez a fanatizmus nem tartozott volna. Ez az a sárkány, amelyet csak az észszerű hitfelfogás győzhet le, ez a nyomornak és tömegnyomornak azon szörny szülőanyja, aki sokszor még saját vérbeli leszármazottjait is elpusztítja. A hitfelfogásbeli különbség tett gyűlöletessé nagy embereket, ellenségekké népeket és országokat. A fanatizmus az a vadhajtás, melybe elsősorban ojtandó be az igazság és a béke fája. Micraim kegyetlen kinszenvedéseit a zsidók még ma is vallásos szertartások közt panaszolják, holott később is nagy szenvedéseket éltek át saját hazájukban, Júdeában, melynek egyik fejedelme, iszonyú Heródes a jeruzsálemi templomot fényesen átalakította. Ázsiában napirenden van most is a keresztényüldözés. Jézus nevében is patakokban ömlött a vér, egyebek közt már akkor, amidőn Róma püspöke és a keleti pátriárkák közt elsőbbségért és uralomért folyt a hiú versengés. A történelem leszögezte Konstantinápoly és Róma ezen dulakodását, feljegyezte a »szeretet« vallásának nevében végrehajtott számtalan kivégzést.

De ne emelgessük tovább a fátyolt. Bizonyítéknak ennyi is elég. Túlsók okunk van arra, hogy

ne az egyes vallásokban keressük a kizárólagos jósgot, a szeretetteljes igazságot. Nézzünk körül, nézzünk mélyebbre és állapítsuk meg a történet tanúságát: Mindegyik vallásnak van egy a többivel közös tartalma, eszméje, ebben az általános emberben keresendő a lényeg, az igazság. A lényeghez, az igazhoz, az emberileg legtökéletesebb hitfelfogáshoz csak egy út vezet, de ez mindegyikhez elvezet és ez az észszerű hitfelfogás.

Észszerű megismerésre némely régibb vallások is törekedtek, de elvont elméletekben elért nagy eredményeik dacára az okozatosság követelményeit az egész vonalon gyakorlatilag meg nem valósíthatták, mert ennek útjába állt a korfelfogás és a megkövetetés veszedelme. A megismerés szélesebb kereteit az idő rakosgatja, lassan, fokozatosan, de mindig szélesebbre. A bölcséleti alapon való elindulás sok példájával találkozunk a történelem folyamán, de látjuk azt is, hogy melyik vallás hol zuhan le az ismeretek biztos talajáról az ismeretlenek mély örvényeibe. Eszre lehet venni, hogy a régi keleti tanok mindegyike, midőn túlvilági létről elképzelt eszmekörét felépíti, lassankint hagyja el a természet rendjét és amidőn elvont elméletei metafizikai térre ragadják, belefűl a mithikus kozmogéniába. Ezért a tulajdonképpeni filozófiai történet a kínai és indiai vallásokkal vagy egyáltalában nem foglalkozik, vagy csak annyiban, hogy keresi a legmesszebb menő forrásokat. (L. Schwegler: A bölcsélet története, magyarra fordította: ifj. Mitrovits Gyula dr.) Az ógörögök vallásában már mélységes a filozófiai gondolat, mert bár a sok istenség meg-

fertőzni látszik a helyes gondolkodást és a számos mondanakör az isteni erő minden jelentékeny megnyilvánulásának külön nevet és karaktert ad, még Zeusznak se tulajdonít mindenhatóságot, hanem aláveti isteneit is a sors, a nemezis törvényének.

A görög istenek nem örökkévalók, hanem emberek módjára születtek, éltek és laktak az Olimposzon, de mivel ők is magasabb törvények alá voltak rendelve, a tiszta ész vallása, sőt az atheizmus is sok forrásra akad a mithológiában. Ezek a nektárból és ambróziából táplálkozó istenek is néha érdem szerint, néha nagyúri önkény szerint a porlandó halandót jutalmazták, de büntették is. Mindezt tudva nem elégedhetünk meg a mithológiai események egyszerű felsorolásával vagy azokra való utalással, hanem le kell szállnunk, mint a bűvár, értelmük, forrásuk, lényegük mélyére és ha sikerül közelférkőzni a soha nem szünetelt emberi gondolkodás fenéktalajához, úgy ezen vallásban is kiválaszthatjuk a természetes ész hitvallásának alapigazságait. Kiemelhetjük azt az igazságot, amely nincs kor, idő és népfelfogáshoz kötve, amely igazság ma is igazság, mert abszolút, mert testi és lelki törvényszerűsége alapszik, örök és változhatlan, mint az egyetemes világegység lényegéhez tartozó és fenntartó erő. A legkülönbözőbb rendszerek, a leggazdagabb gondolatvilág és a számtalan kiindulási tétel közt is megvan az összekötő eszmei közöség. Ezen eszmének azonossága a tárgyilagos felfogás, a mérlegelés és a tökélyre törekvés. Természetes, hogy ily eszmék világából nagyra nőtt a filozófia mint tudomány is.

A görögök a természettudomány hiánya folytán nem annyira kísérleteztek, mint inkább absztrakt eszméket tettek a gondolat tárgyává, de ezt azután úgy kiművelték, hogy sok hiányt pótoltak, sok geometriai igazságot és fizikai jelenséget dedukáltak pusztán szemlélet, eszmetársítás és számítások alapján.

A tudományosságnak ezt a módszerét gyakorolta a héber faj is különösen a midrasban és a talmud, mely csaknem 2000 éven át termékenyítette a magasabb tudásra törekvő szellemet, sokban hasonlatos még mai kommentálási eszközeiben is az ógörög iskolákhoz, melyeknek kimagasló alakjai Thales, Sokrates, Plató, Aristoteles, nem kevésbé voltak szörszálhasogatók, mint rabbi Ezra és az egész későbbi szinhedrion. A görög bölcsek gondolkodását azonban nem verte békóba a hittétel és így szárnyalásuk szabadabb volt. Ez a szabad szellem épúgy kutatta a világ eredetét és mibenlétét, mint a modern filozófia és ez utóbbi se ütközik sokkal kevesebb akadályba, mint az ókori gondolkodás. A görög tudományos szellem elhalványulása után leginkább az erkölcsi világ rendjét kutatják és a héber tanokkal való ölelkezés új alapokat teremtett a római irodalom és a középkor kereszténysége számára. (L. Dr. Theodor Gomperz: Griechische Denker.) Sok helyen a zsidó nép nyelve a görög lett és nem kis jelentőségre vergődött a görög-héber irodalom. A stoikusok etikáján is felülemelkedtek a héber tanok erkölcsi eszméi, melyek régebben mint állameszmék, később pusztán mint a rabbinikus iskolák tudományossága forradalmat csináltak nemcsak a római birodalom-

ban, hanem Mohamed követői közt is. A keresztény erkölcstannak ma is ezek az alapjai. A leghatározottabban állítható, hogy a művelt világ erkölcstana zsidó eredetű. A zsidóság nagy történelmi és művelődési szerepet vitt már ezredekkel ezelőtt, amidőn a mai művelt népek ősei közül némelyek még kóbor sátrakban vadon tanyáztak.

A zsidóság nagy múltjának nagy emlékei fennmaradtak, ma is élnek. De nemcsak ezekből tudjuk, hanem más népek írói, más vallások hagyományai is felderítik azt a történelmi tényt, hogy az erkölcsi eszme legnemesebb hajtásait a hindu kultúra és a zsidóság ültette be az általános ember-művelődés talajába. A szeretet eszméjét Jézus előtt tanította. A tíz parancsolatot átvették a későbbi törvényhozások. Az eszmét nem a zsidóság hozta létre, hanem a természet maga. Titkos erői és eszközei közé maga a nagy természet ojtotta be a szeretetet, az erkölcsöt, midőn erre építé a társas létet, de ezt a természetes eszmét, mint jelenséget, mint világtörvényt a zsidó vallás fogta fel és ápolta intézményesen legelőször. Küldetészerűen, hivatásszerűen ápolta, fejlesztette és terjesztette azt még akkor is, amidőn (Kr. e. 70.) elvesztvén államiségét, az iskola és vallás maradtak eszközei. Miként dicsőségének tetőfokán a hit szelleme lengte át állami létét, úgy ennek megszűnte után államok törvényalkotása, társadalmi élete, erkölce merített közvetve vagy közvetlen, tisztán vagy vegyesen e hitnek mély forrásaiból. Éppen a fejlődésben levő, művelődni vágyó társadalmakat termékenyítik e tanok. Elpusztultak azok, akik a haladás szellemét felfogni nem tudták. Közvetítő közegként

szerepelt a görög irodalom, de állandóan munkában volt a héber irodalom is. Figyelmet érdemel a zsidóság ezen gazdag irodalma. Mint a latin glosszátorok glosszátorai, úgy termettek a különféle misnagyűjtemények és ezek további kommentálásai.

Az irodalmi harc heves volt, akárhányszor hitszakadást is eredményezett. Tartalmas és komoly volt. Bölcsészetet, csillagászatot, matematikát, orvostudományt stb. mélyen felölelt. Költészete, melyben vidám hangok mellett főleg az elégikus (kine) hangulat dominál, szívhez szóló siralmakban fejezi ki Izrael fájdalmas érzéseit. Mesés és megrázó ma is ez ének és bár nem maradt kölcsönhatás nélkül más népek irodalmára, igazi nagy eredménye, fenséges világhatása az erkölcsben nyilatkozott, mert nemesítőleg kihatott a kereszténység révén is, bibliai tanai által messze földre is, nyugatra, keletre egyaránt. Kihatott a filozófiára, a vallási eszmékre, a társadalmakra, az életre. Az erkölcsi felfogásnak ezen őseredeti alapját, a megelőző korok és vallások kiépített köztudatát mi vihette be ennyire az általános emberi kultúrába? Mi lehetett az a varázserő, mely nemzedékről nemzedékre fenntartotta és fejlesztette? Az eszme igazsága. Ezen természettől származott igazság érvényre jutni vágyó energiája, a világenergia és ennek közegeket kereső, az útirányokat megválasztó önmegtermékenyítő ereje. Ezért mondhatja a történelem, hogy a zsidóság volt az a választott nép, amely felfogta, megérlelte, forgalomba hozta és általánossá tette minden időknek alapigazságait. Maga a nagy természet működött a hit-eszmében is, terebélyes fává növesztvén a fővenyből

táplálkozó eredőleges erkölcsi magvakat. A társadalomnak, a hitnek, a kultúrának is a kozmoszból nőttek ki első magvai. A szellemi és szociális élet feltételeit, eszközeit, törekvéseit is az ősi talaj termetté, táplálta, fejlesztette és irányította. Ennek a gondolatnak számos híve van már a szociológiában és ezen természettudományi irányzat lesz a legközelebbi jövő domináló filozófiájának egyik legérfekeszítőbb ágazata.

Ha figyelembe vesszük, mily óriási ellentét van egyrészt a régi zsidó vallás által leghathatósabban kultivált őseredeti hitesezmék általános, nagy és őszinte tisztelete, másrészt a zsidó faj iránt világszerte elterjedt gyűlöletes érzés közt, ha meggondoljuk, hogy az emberiség legjobbjainak lelkét is, ha nem ellenséges indulat, de lenéző fölényesség mily sokszor tölti el, nem lehet kétség aziránt, hogy a közfelfogások ezen ellentétes irányzatai sem egy időből, sem egy forrásból nem fakadtak, hanem ezek a történelmi idők és behatások más-más jelenségeinek egymáshoz nem tartozó különleges megnyilvánulásai. Meg lehet állapítani, hogy a világháborúk mozgó eszméinek is megvoltak a maguk érdekharcái és hogy a társadalmi küzdelmek vérmezőin a szenvedélytől izzó érdekek és eszmék hullámmozgásban kergették, üzték, verdesték egymást. Ezen áramlatok mélységein is az emberi őstermészet viaskodott. Az eszme és az érdek, a jelen és a jövő, a lét és a közzé vívták napjainkig elnyúló hatalmi tusáikat. Az alaprúgó láncolata után kutatva, azon eredményre kell jutnunk, hogy miként az egyes ember cselekedeteit és gondolatait is a külvilággal való kapcsolat és a

belső jelleg determinálja, úgy a társadalomnak forrongó eszmevilágát is magasabb törvények uralmának alávetett okok irányítják. A harc, a küzdés, a szenvedés olyanok, mint az anyag örök mozgása, a hit és a béke pedig olyanok, mint a világrend összhangja, egyensúlya. A szociális lét természettörvényeinek tudatában nem alacsonyodhatunk le a személyes ökölharcig, hanem még az érdektusák izzó tüzeiben is fel kell emelkednünk az öntudatos, természetes megítélés legmagasabb színvonalára, melyen nem állunk szemben ellenséges hadakként, hanem egymás mellett vagyunk testvérekként. Az emberi hibák és tévelygések aberrációit a fanatizált tömegek fékevesztett szenvedélyét a természetes, az észszerű hitfelfogásnak kell leküzdenie. Ez lesz az erkölcsi eszmének egyik legszebb diadala, melyben találkozik a vallás és az ős természet.

Miként megújul az ember teste a parányok folyton zsongó munkája által, úgy megújul a fajváltozásokról, kiválásról, evolúcióról, alakváltozásról és metamorphozisról nem is szólva, az ember lelke is. Spencer Herbert kimutatta, hogy minden képesség, minden szellemi erő csak a szükségből fokozatosan keletkezett. De amíg a testparányok kicserélésének munkája egy emberöltőben többször lehet teljessé, addig a lelki megújulás csak a társadalmak életének, eszmeáramlásának hullámszásával tart lépést. A részletes változás, jobb belátás, meggyőződés, legfeljebb egy-egy alaphangulatot változtat meg. Innen van, hogy az eszmék gyökeres megváltozásához néha nemzedékek egész sorozata kell. Ha pedig évezredek át nem változtak meg bizonyos eszmék, akkor

az annak a jele, hogy él bennük az ősigazság szelleme. Ily szellem rejlik a bibliotikus eszmében is. így fogva fel e gondolatokat, megértjük, hogy Mózesnek a törvényt az istenség adta és megértjük még akkor is, ha a kép, melyet erről a biblia fest, egy égő csipkebokor, melyet akkor a történelmi nemzedék képletesen festve tudott valónak elhinni. E képet valóban megérteni és annak eszményi értelméig felemelkedni csak a természetes ész vallása képes.

Vessünk egy-két pillantást a vallások bölcsőire:

A keresztény vallás keletkezésének mozzanatai sok hasonlatosságot, hogy ne mondjam, azonosságot mutatnak fel századokkal, sőt ezredekkel előbb keletkezett vallások bölcsőjével. Mózes mintegy 1500 évvel élt előbb, mint Jézus és bár történelmi alak, csodás legendákkal van tele életének és tanításának története. Fel van jegyezve, hogy Cakya Muni, aki hatszáz évvel élt előbb, mint Jézus, szintén szüztől született, negyvenkilenc napig remeteként élt a hindu erdőben és elmélkedéseinek gazdag gyümölcseit a ma is szentnek tartott Benares város tájékán osztogatta híveinek, akik megalapították azt a buddhizmust, amely ma már mintegy 2500 éves. Ennek a vallásnak és a brahmanizmusnak híveit ma 630 millióra teszik. A néphit szerint csodás jelenségek közepette született Konfucse 551-ben Kr. e. Nemrég jelent meg Stojits Ivántól egy Laoce, a teozófusnak mondott kínai bölcsnek, Konfucse kortársának életbölcseletéről szóló ismertetés. E könyvben Stojits is megjegyzi: »Amiot, Bouvet, Prémare és Montucci tudós keresztény teológusok csodálkozva kiemelik, mennyire összhangzó sok tekintetben Laoce tanítása

Jézuséval!« A kereszténység híveinek száma ma mintegy 400 millió. Cakya Muni előtt néhány száz évvel Krisnát is egy szűz szülte. Ez a vallásalapító is egy régibb vallás tanaival találkozott, a védizmus-sal, melyet később a brahmanizmus csaknem teljesen abszorbeált. Krisztus után ötszáz évvel született Mohamed, akinek hívei ma mintegy 300 milliót tesznek. Mindezen vallások keletkezése nemcsak újítás volt, hanem javítást is célozott. A korszellem-ből fakadó új eszméket hirdették mind e tanok és az emberiség boldogításának sajátlagos útjait keresték. Mindezen gazdag, erkölcsi tartalomban folyton szélesedő gondolatok az anyagiasságot az eszmeinek alárendelték. A megváltó eszmék az anyagi létfel-tételeket a tömeg javára transzformálták, hozzáférhetőbbé tették. Az önuralmat kifejező, önmeg-tagadásra képesítő sanyargatást is a tökéletes hit-életnek vélt életmód ceremóniái közé iktatták és azután gondoskodtak arról is, hogy hatalmi szóval ezeknek érvényt is szerezzenek. De mielőtt a fegy-vert forgatták, amellyel az új hitet a tömegekre oktrojálták, gondoskodtak üdvös tanításokról is, az autoszugesztio eszközeiről is, amelyekkel egész a fanatizmusig vihették fel sikereiket. A szabad gon-dolat eszerint két gátba, mintegy határba ütközött. Az egyik az átöröklött, vakon hívő hit szugesztív ereje, melyet fokozott az isten haragjától való féle-lem, a másik a korbács, mellyel a hatalommá fejlő-dött, uralomra jutó társadalom előtt el nem némuló, minden ellenzőnek hátán végig suhintott. Az ész józansága azonban itt-ott már a régieknél is erőt vett minden mesterséges korláton. Úgy vélem, ez

is bizonyítéka annak, hogy a természet ősi ereje, amely a megítélés tisztulásában is nyilvánul, mindenkor áttörte magának — bár tövises — útjait. Az új idők szabad szelleme hovatovább a suhintó korbácsot, a leselkedő fegyvert ki fogja a kézből ragadni és csak a hit belső tartalmából meríthető kétségtelesenül nemes eszmék szállnak még sokáig síkra az új világnézetekkel.

Mióta Jones Vilmos, a XVIII. század közepén élő angol tudós, a szanszkrit irodalom gazdag kincsházára rámutatott, sőt bizonyos rokonságot fedezett fel az ó-ind nyelv és a klasszikus nyelvek között, sokan érdeklődtek Kelet ezen mély forrásai iránt. Így Németországban Schlegel, Bopp, az összehasonlító nyelvészet tanító mestere nyomán mélyebb betekintés vált lehetővé. Így tárult fel élénkebb színeivel a védakor, melynek ma már 3500 éves múltja van. Jakobi német szanszkrit-író szerint ez 6000 évre nyúlik vissza.

Behatóan foglalkozott ezekkel Tamaskó István magyar szanszkrit-tudós is még a múlt század közepe táján. Kétségtelessé vált, hogy a szabad szellem már a Védák korában felszabadulni és a sok istenséget egyesíteni igyekezett. A világ teremtetőjét Pradsapáti néven nevezték, ami annyit tesz, hogy magamagából. Az emberi vezeklést összehasonlították Pradsapáti hőségével, mellyel kínosan megszülte a Hiranja garbhát, a világtojást. Ind gondolkodás szerint maga az ember benső lényege is a mindeneket átható összszellem megnyilatkozása. Sokágú az ind filozófia is. Kanáda szerint isten nélkül a parányokból képződött a mindenség. Ez a Kanáda

tehát, aki a Vaisesika (sajátlagos) néven ismert ind filozófiai rendszert alapította, egy jó korán élő antik atheista volt. Ez a rendszer érdekesen osztályoz: Van anyag, minőség, mozgás, közösség, különbség, elválaszthatlanság és nemlétezés. A lélek szerinte örök, tökéletes, de míg az anyagon át (manaszon át) látja a világot, addig gyarló. Istentagadó a számkjaféle ind bölcsészet is, amelynek fájdalmas világnézetéből Schopenhauer is táplálkozott. A számkja szerint is minden az őanyagból keletkezik, a természeti erők örök működése útján. Ez nem egyéb harcnál, küzdelemnél, születés és elmúlásnál, ami viszont nem kezdet és nem vég, hanem a teremtődés változatos folytatódása. A számkja bölcsészetet az istenhittel hozta összhangba a »joga« ind bölcsészet, amely szerint az ember bizonyos isteni erő urává is válhatik. Indra volt a világ teremtője, ő tartja fenn a mindenséget, ő parancsol, ő jutalmaz és büntet, de az ő angyalai (Maratok) egy kissé féktelen, néha pártütő szövétségeseek, akik Indrát esetleg cserbenhagyják és azután magának Indrának kell küzdeni a rossz szellemekkel, akik között van pl. egy iszonyú sárkánykígyó is. Voltak azután az ind filozófiának is materialistái, akik nem ismertek el más szubsztratumot, mint az anyagot, negáltak minden túlvilági tant és legfőbb jónak az élet jó kihasználását tartották. E korai időben is éltek tehát a jó epikureusok.

A sokágú védizmust Krisztus előtt 1000 évvel harcra szólította a brahmanizmus, melynek győző hatalmát, megsemmisítő erejét, világuralmát népek milliói zengik dalba ma is. Indrát legyőzte Visnu, aki leszáll a földre és segélyére megy a szó-

rongatott halandónak. Leszállt mint hal, mint teknősbéka, mint törpe stb. Mennyi édes naivság a nagy gondolat problémája árnyékában. Ő szállt le, mint Krisna új isten és mint Buddha is, de ha még egyszer leszáll, elpusztul a világ. így meséli a hindu rege.

A Kr. utáni VI. század végén Mekkában bontakozott ki az Izlam hit megalapítójának nagy alakja. Elmerengve az akkori fétisimádók babonáján, a zsidó vallással történt megismerkedés után, meghallgatva a kereszténység tanítását is, elmélyedt Mohamed az isteneszme tanulmányozásában. A barlanglakó magányát látomások világíták meg és azt, amit korszellem, gondolkodás, tévhit és józan ész egy keretbe foglalhatott, amiben sejtelem és tudás, vízió és tapasztalat találkozhatott, rajongó hittel egyedüli üdvnek tartva, úgy fejezte ki, hogy megbüvölte vele nemcsak önmagát, hanem a kor túlélte eszméitől elforduló, önmeghasonlott, fel-feleszmlő, igazat szomjúzó kortársait is. Első híveit elragadták ez új tanítások. Igaz hívővé tenni Arábia társadalmát, terjeszteni a Korán legbölcsebb tanait, elhittetni, hogy ezenkívül nincs igazság és amit az alapító mondott, mind tiszta, szent igazság, csak a hálás talajra talált vallási fanatizmus volt képes. Minden vallásnak módszerével és fegyverével hódított ez a tan is. Előbb a lelkeket, azután az érdekköröket, előbb a tömeget, azután a hatalmat ejtette a hatalmába. Feladatához tartozott tehát az is, hogy a társadalmi és állami élet normáit megszabja, biztosítsa és fenntartsa. A keleti államok izlam-hite ugyanazt tette, amit nyugaton a kereszténység. Lehetséges

lett volna-e ezen világhódító terjeszkedés, ha a sok tévedés, a naiv hitfelfogás mélyén valami természetes igazság, valamely transzcendens hit eszme magva is meg nem lett volna? A hatalmi eszközök se győzhetik le azt a tömeget, melynek öntudata és még nagyobb ereje e hatalomnak állandóan ellentáll. A nagy természet nagy igazságai, bár részben elrejtve és öntudatlanul a Koránba is belekerültek. Az előző korfelfogás korrektívumát, az igazsághoz való nagyobb közeledést, a természet rendjéhez való visszatérés egyik útját jelenti az izlam is. Van ebben is bizonyos igazság, benne van a hittermő világ azon eredőleges igazsága, hogy a kozmogénikus isteneszme minden időben és minden népnél, de a maga módja szerint megnyilatkozott. A keleti ember életmódjához, a keleti társadalom felfogásához, történelméhez és hagyományához közvetlenebbül simult ez a tan, mint a többször megkísértett egyéb hittérítés. Az idők érlelő ereje ott is ki fogja bányászni az igazi nemes fémet, a minden vallás mélyén ott rejlő közös, azonos, természetes hiteszmét.

Az ész vallása szerint maga a törvényt szabó istenség sem egyéb, mint az egész mindenség eszméjének, értelmének, felfogott természetének, a teljes anyagi és erkölcsi világnak kölcsönhatása. Ez a kölcsönhatás, viszony időnként szubjektíve változhat, bensőleg formálódhatik, forronghat, mint az anyagcsere, de egészében, időhatárt nem ismerő összességében ugyanaz marad. Az emberi lélek, szellem, felfogás különfélesége szerint annyiféle ez a kölcsönhatás, mint ahány, de az ember tárgyilag és lényegileg ugyanaz. Ez a felfogás a különböző vallások

lényegi azonosságának is egyetlen biztos megoldása. Ez a gondolat összeköti és egységbe forrasztja a legtávolabbi múltat a legtávolabbi jövővel. Ebben az eszmében egyesül az egész emberiség, mint egységes fogalom, mert így értelmezve az istenséget, népek, fajok, vallások nem jelentenek végkép különvált testeket, különféle sorsot, hanem csak ugyanazon összesség alkatrészeit, ugyanazon emberi rendeltetésnek történelmi kialakulásait. Ez tehát az az eszme, amely összehozza a legkülönbélebb embereket és a testvériség törvényszerűségének magas, legmagasabb ideális felfogásában követeli a parancs betartását: Szeresd felebarátodat. Ez az az eszme, amelyben benne van az anyagiasság úgy, mint a lélek világa, mivel az élő világ teste és lelke együtt teszi az egészet. Nincs külön test és külön lélek, hanem a lélek a testi anyagnak oly fiziológiai és pathológiai megnyilatkozása, miként az élettelen testnek is van több irányban és többféle erőben nyilvánuló megnyilatkozása, miként a fizikai erők közege is az anyag. Valamint nincs hang, hő, rezgés, villamosság test nélkül, nincs lélek, szellem, élet se az anyagtól függetlenül. Nincs eszme, gondolat, ideál se, mely tisztán elvont lett volna, nincs véletlen szerencse, igazság, bűn, mely merőben absztrakt volna. Nincs bűnhődés, jutalom, melynek a fizikai rendben levő törvényszerűsége ne lenne. Az istenség se merőben szellem, hanem az anyag és erő, a test és lélek összessége térben és időben. Ez az az istenség, amely megteremtette az embert »a maga képére.« Minthogy pedig a véges emberi ész meg nem ismeri a lényeget, fel nem foghatja a végokot, nem jöhet tisztába a rendeltetés-

sei sem, hanem csupán a jelenségeket észleli, ezek közelebbi, vagy távolabbi okait részben ismeri, részben fürkészi, minthogy a rendeltetésről is szubjektív tanokat állít fel, amelyek részben kiegészítők, részben ellentmondók, részben hibás világnézleten alapulók, a természetes ész sem fejtheti meg a teljes problémát, hanem csak előretörő, folyton erősödő energiával kutat, elemez, kísérletez és így eljut bizonyos eredményekhez, amelyekhez a tételes vallások eljutni képtelenek voltak. Egyben mégis mindenkor meglesz a hasonlatosság és ez az, hogy az ismeretlenség kódét teljesen át nem törheti a természetes hitfelfogás se. Az eget megostromolhatjuk ma már jobban, mint a hajdani asztronómia és asztrológia, mivel a fizika rendkívüli haladása bevilágít rejtettebb okok jelenségeibe. A természeti erőket szolgálatunkba rendelhetjük, a spektral analízis más égitestekről is hozhat újabb ismereteket, a Röntgensugár jövője még kiszámíthatlan, sok más felismert igazság és tökéletesített műszer csodás léptekkel viheti előre a tudást, de a teljes valóság megismerése előreláthatólag a tiltott fa gyümölcse marad. Ezt a tilalmat a természet szabta, mert véges emberi gyarlóságunk kimért határok felül nem szállhat.

Szokás és divatossá lett, hogy a középkor kereszténységét a legsötétebb képekben mutassa be a modernizált történelmi visszaemlékezés. Ha azonban nem a mostani idők tisztultabb felfogásából indulunk ki, hanem elképzeljük annak a kezdetleges kaszt világnak szellemét, berendezkedéseit, sok elfajulása, hibája és tévelygése mellett is mérhetetlen nagynak, tisztító viharoknak, küldetészerű misszió-

nak kell tartani azt az eszmeharczot, melyet a kereszt jegyében századokon át folytatott az emberiség nagy része. Folytatása volt ez is a zsidóság küldetésének. Az ó- és újszövetség erkölcsi felfogása sok tekintetben ma is a természeti igazságokból folyó követelményeknek felel meg. Az észszerű hitfelfogás ezekben elemi megnyilatkozást lát. A megkötő közeg dacára ki-kitör a természetes, ősi igazság és csodás erejével, soha sem szünetelt munkájával, harcokban szerzett és sokszor dicsőséggel kivívott diadaljaiban előbbre vitte az általános emberi kultúrát. Felemelte az emberiséget, mint a buddha erkölcs a buddha társadalmat, mint Mohamed az izlam világot. Az észszerű hit szempontjából nagyon mellékessé válik az, hogy ki mikép képzei el az istenséget. Alárendelt jelentősége van annak, hogy egy, két, három vagy sok személyben összpontosította-e az isteninek mondott emberi kinyilatkoztatás a létnek végokát. Az igazság az, hogy az ember tévedhetett, tudatosan színezhetett, a kor felfogáshoz alkalmazkodhatott, de egyen, az észszerű hitnek természeti megnyilatkozásán nem változtathatott és azt el nem törölhette még a hitetlenség sem. A sok vallás mindegyikében van egy sajátos szempontból hirdetett igazság, de a való igazság a lényeg, mely általános, mindegyikben benne van. Az eszmék magva, tartalma, érvényre jutni vágyó energiája, alkalmazkodó formája, önmegtermékenyítő ereje mindegyikben ugyanaz, mert északon vagy délen az ember mindig mindenütt öntudatlanul megérezte a nagy mindenség végtelenségének kihatását. E hatás elől soha sehoh el nem zárkozhatott. Annak vala-

mely sajátos formában kifejezést, hangot, alakot adni mindenha igyekezett. Ez az általános jelenség a természet egyik nagy szellemi terméke, melynek léte, magva, gyökere az emberen kívül esik, magában a kozmoszban fekszik. Némely tudósok azt tartják, hogy a jelenségek világában is vannak hullámok, melyek szabályosan vagy időnkint visszatérnek, mint a tenger dagálya. Az ideális és reális felfogásnak is korszakos eszmehullámzását vélik megállapíthatónak. (L. Bodnár Zsigmond: »Az eszmeerő magyarázata.«) Már rámutattam, hogy az eszmék világa és az anyagi világ nem mondható teljesen különemű, vagy végleg különvált létezők kategóriáinak, hanem hogy ezek mindegyike ad hoc fogalmak.

Az anyagi és szellemi lét ezen kapcsolódását és hullámzását ott látjuk legjobban, ahol a szükségletek és érdekek, a törekvések és eszmények leghevesebben ütköznek. A hitélet is a reális lét és végtelenségek közt hömpölygő nagy világhullám, melyen ismét keresztülsodor az idők árja. Nyomát ott hagyja az idő és a talaj. Szét is szakadozik mint kisebb-nagyobb forgatag, de maga az eszmeár meg nem szűnik soha, hanem tovább sodródva, találkozik más alakban. Velünk született és természetes kísérője ez a messzejáró, kutató, forrongó emberi szellemnek és legmagasabb eszménye marad mindvégig a legreálisabb, anyagias életnek.

Az összes vallások közös tartalma és igazsága a nagy természet azon valósága, mely szerint egységes törvényét uralja a legkülönbözőbb felfogás, bármely életmód, az anyag és az eszme is. A hindu

vallás lényege se más, mint a modern nyugati népek hitesejméje. Kisebb, vagy nagyobb öntudatlansággal, a kornak és égaljnak ráhatásával mindig mindenütt azt fejezte ki az ember, hogy testünknek és lelkünknek láthatlan kapcsai belefűzik őt is egy nagy, felfoghatlan, végtelen valóság ősi magvába. A modern tudomány részben ismeri már e köteléket, de nem ismeri a végokot. Tudjuk, hogy az örökkévalóság nemcsak bibliai tan, hanem tudományos tétel is, mert az anyag nem vész el soha. Az alakot és képeséget változtató anyag átalakul más anyaggá, de átalakul az erő is. A természet csodás rendjének kikémlelésében, a tudományos kutatások bizonyító eredményeiben nagy támaszra talál maga az észszerű hitfelfogás is. Minden anyagot és erőt, minden jelenséget, ellentétes eszméket, jót és rosszat, a szépet és a rutát, az igazat és a hamisat, az életet és a halált, a hitet és a tagadást, mind vissza lehet vezetni eredőleges talajáig, ahol találkoznak az ellentétek is, az eszmények és érdekek is. Szülőanya minden anyagnak és jelenségnek az őstermészet és ennek érdekszerű berendezkedése. A történelmi események kronológiai felsorolása rég elvesztette volna értékét, ha nem szolgálna tanúságu és útmutatásul arra nézve, hogy mily irányban fog kifejlődni a felvilágosodottabb jövő. A történelmi idők eszmehullámzásának árja is az őstermészettől nyerte első lökését. Változó idők változó eszméi közt a kor-eszmék közegein át is mindig megnyilatkozott és néha világosan ki-kicsillant a természetes hitfelfogás észvilágának örök törvénye, mert keresett, kutatott, forrongott az ember, hegy a természet

nagy igazságának útjait kikémlelje, hogy az igazságnak vélt utakat lefoglalja, hogy a tévesnek felismert csapásokat elhagyva új irányokat hódítson és próbáljon ki. Mindezt a kutatás vágya tette, a megismerésre törekvő ösztön irányította, mindez a fejlődés egységes nagy műve volt. A történelmi idők előtt is lezajlott már egy hosszú nagy történelem, de az események emléke és tanúsága kiveszett. A praehisztórikus idők évtengerein csak a mai tudomány következtetései hidálnak át. Tudjuk, hogy a föld valamikor tűzgolyó volt. E tűznek, a gőznek életéből és halálából született a következő jelenségek mérhetlen idősorozatán és változatán át a termő élet. A szárazzá lett kéreg első termései vegyületek voltak. A további fejlődés csirát és a még további fajokat termelt, de ez által képességeket is választott ki. A továbbteremtődés továbbadta a nemző egyedek faj tulajdonságait, az új csirában benne volt nemzőjének képessége is. Ez finomult ki egész a mai kultúrember szellemi színvonaláig. Ha a képességek, hajlamok velünk születnek és ha valaha a földön nem volt születés, hanem csak képződés, ha valaha nem volt szervezet, hanem csak vegyület, úgy az eredőleges termékeknek azon sajátossága, hogy az utód elődjének nyomdokain él és fejlődik, nyilván azt jelenti, hogy az összes képességeket az őseredetig vissza lehet, vissza kell vezetni. A képességek is, a velünk született hajlamok is, a lélek, a szellem oly jelenségek, melyeknek energiaforrása, csirája az őanyagban benne volt. A föld szülte a képességeket is. A világhatások termékenyíték meg a földet és a tűzből, fényből, a párából és anyagból

lett az emberi lélek is. E gondolathoz közel jár Du Bois Reymund őseredeti érzet- és képzetelmélete, mely után tovább következtek:

Anyag és erő végokon ugyanaz. Egységes a nagy természet. A föld és a csillagok egy és ugyanazon törvénynek hódolnak. Az észszerű hitfelfogás maga is a kozmoszban gyökeredzik és egységesnek tartja a nagy mindenséget.

Ennek igazolásául hagyjuk el most már a történelem kereteit, sőt a történelem előtti időkből származtatott igazságok útját is. Rakjuk gúlába az eszmesáncok bizonyító fegyvereit, a harcteret pedig vigyük át a szemlélődés mezejére.

V.

ERŐ ÉS ANYAG.

a egy kockát keresztülkasul apró lapokra szelünk és e lapokat még a végtelenségig sokszor átszelteknek képzeljük, a test helyett csupa felületet és a felületek helyett csupa vonalakat kapunk, amelyek ismét a pontok végtelen sorozatából állanak. Minthogy pedig a tömegvonalak és tömegmilliónyi pontok már nem az anyagvilágba, hanem a végtelenségig képzelt felszeletelés folytán már a formavilágba, az energia fogalmához sorakozó tünetvilágba tartoznak, ezen képen szemlélhető az az igazság, hogy anyag és összetartó erő végokon ugyanaz. Ez az azonosság nem az emberileg valónak felfogott léthatárok azonossága, hanem azon minden képzeletet meghaladó lét, melyben csak maga az őstermészet képes valósággal alkotó elemeire és dinamikai tényezőire bontani a mindenséget. Ezen képesség útjainak kikémlésében az emberi ész is versenyre akar kelni a természettel, de ha némi tudományos, vagy gyakorlati eredményt el is ér, a való világ helyett jobbra csak a képzeletnek elvont világát teremti meg. De menjünk csak tovább.

Már az emberileg felfogni vélt végső határokon, a kockának képzeletbeli, végtelen felszeletelésének szélein sincs külön anyag és külön erő, hanem e határok azonosak és megsejdíthető az egység. Ebből ered az a hit, hogy van valamely közepes, együttes találkozója az anyagnak és az erőnek, mely fokon mindegyik ugyanaz. Ebből ered az a hit, hogy az anyag is, az energia is ugyanazon közös eredőből sarjadzik ki, mindegyik a maga módja szerint. Ebből sejtjük már, hogy anyag és erő nemcsak találkozni, hanem átalakulni, áthasonulni is képesek. Ebben a messze néző felfogásban lehet azt állítani, hogy nem pusztá feltevés az anyagi és szellemi lét forrásának azonossága sem, hogy közösek a végokok, a végcélok, a törvények, mert az ember magasabb szellemi minősége, az anyagszervezet legtökéletesebb képessége emberileg ugyanaz, mint az úgynevezett élettelen tárgyra nézve ennek alaki jelenségei. Ne mondja senki, hogy a kockának ilyenén felszeletelése képtelenség. A csodás nagy természet igenis képes erre, de nem szeli végig a testet párhuzamosan, nem a mi ízlésünk és akaratunk szerint, hanem felaprózza tökéletesen azt a saját nagy világtörvénye szerint. Az elrothadó fadarabok tovább máinak, a mállott részek már-már nem is szilárdak. A cseppfolyós nedvben nedvvé, a légben légneművé válnak, milliárdnyi további részeire tovább szakadnak, tökéletesen felbomlanak az idők tengerébe, valahol valamiben mégis megvannak. Ezek a végtelenül felaprózott, szétszóródott, másutt elegyült, de esetleg újból széthullott anyagrészecsek, melyeket más elemek, még több idő, az idők végtelenje tovább bon-

tanak, már-már sejtetik, hogy a kockának képzeleti felszeletelése, ha nem is történik párhuzamos vonalakban és emberi rend szerint, nem képtelenség, hanem valóság. De mondjuk, hogy mindez még anyag. Vájjon anyag marad-e akkor is, ha a természet háztartása és titkos ereje megcsinálja azt a csodát, hogy a tűzből fény, az ütődésből hang, a még több rezgésből villamosság válik? Vájjon anyag marad-e akkor is, ha a szén, az éleny, a fehérnye nemcsak testet fejleszt, hanem új erőket, nemcsak agyat, hanem képességeket is? A természet rejtekútjainak bejárása emberileg sokszor lehet értelmetlen, de a nagy világegyetem egységes nagy törvénye a maga ésszel is felérhetetlen, mérhetlen energiájában époly bizton készít az anyagból erőt, életet, gondolatot, mint erőből anyagot. Megkövesedik a hő is, midőn azt leköti az anyag. A jéggé fagyás, vagy füstté válás nemcsak térfogat és alakváltozást jelent, hanem oly erőt is, melynek az anyagváltozásra gyakorolt hatása új anyagok, vegyületek létrejöttének és felbomlásának egyik teremtő tényezője. Bizonyos, hogy a nagy természet működése, az anyag és erő hatása és kölcsönhatása époly végnélküli, miként anyaga tér szerint, ereje idő szerint végtelen. Az örökkévalóság hitbeli fogalma nem más, mint a természet működésének és rendjének életéből már ezredekkel ezelőtt kivont egyik nagy világtörvénye. A nagy mindenség anyagának, életének, szellemének ez a körbenforgása meghalad minden lehető, öncsinált emberi képzeletet. Meghaladja az észnek kritériumát, de nem haladja meg a természet öntudatosságának azon sejtelmét, mely szerint

minden létező más létezőért, az egyes az egészért van. Ez a sejtelem nyitja meg az észszerű hitnek forrását, egy nagy törvénybe vetett bizodalját, mellyel az ember összeforrva, ha nem is világos céloknak, de nem is egészen magára hagyva éli nemcsak társas, hanem kozmogenikus életét is. Ezért hagyja az ember reményeit az utódokra, küzdelmét új nemzedékre és a tökélesbülést magára az egész emberiségre. Ebben a világszellemben született és ebben hal meg az ember, ez maga a fejlődés, a haladás.

Az észszerű hit és a tér végtelenje közt emberi viszonyosság van. A tér és idő végtelenjének ugyanazon csábos ráhatása, mely az embert a végok, a rendeltetés, a halál utáni lét kutatására ösztönözte, ráhajtotta őt a reálisabb felfedező utakra is. Másrészt a vallásalapítások, ezek terjesztése, a keresztes hadjáratok, a keresztény vagy arab zarándoklások, a terjeszkedési és tudásvágy, a hatalmi szférák tágításának ellenállhatlan törekvése, egy Kolumbusz, egy Vaskó de Gama, egy Humboldt mindez az embertermészetben lakozó kutató szellemnek egy-egy olyan megtestesült formája, miként a művészi teremtés képességének is meg vannak a maga messze kiemelkedő nagyjai, miként a tudománynak is vannak korifeusai, a sportnak matadorjai, a nemi életnek fajkiválasztottjai, miként nemcsak az emberi társadalomban, hanem a nagy természetben is kiválnak bizonyos, karakterisztikus egyedek. Ezekből megérthető, hogy a nagy természet valamely egységes törvénye áttöri a létező tárgyak és jelenségek összességét és egyöntetűen nyilatkozik meg. A kép-

zeletnek elvont világa, a megismerésnek tudásbirodalma ezen törvény alatt álló époly hűbériség, mint amennyire természeti termék az öntudatlan faj kiválás, melyben a géniusz jellegzetes ismérvei szinte szembeszökő, specifikus formát öltő alakban jelennek meg. Transzcendens az evolúció törvénye is. Kihat előre, holtra, anyagra és erőre egyaránt. Ez az anyag és ez az erő csak a jelenségekben különbözik egymástól. Van egy közös eredőjük, van átalakulás egymásközt is, az anyagból erő, az erőből anyag lehet és lett is, még az őstörténelmi korszak megszületése előtti évengetegben. Ez a munka nem szünetelt azóta se soha, nem szünetel ma sem. Minden időknek minden energiája az ősi materiából lett és a mindenség összes anyaga az energiából észrevehetetlenül fejlődött. Az átalakulások tudományos képleteire, a gyakorlati megfigyelés eredményeire sokszor történhetik hivatkozás. A nagy történelmi folyamatnak eszmetengerei, a hitélet fejlődési útja, a jelenségek kútforrása mind az a priori anyaghoz vezetnek és ezen ősmag minden molekulája viszont az energia szárnyain született. Nincs oly erő, eszme, jelenség, nincs béke, sem harc, nincs szeretet, se gyűlölet, nincs vágy, sem hatalom, melynek akár egyéni megnyilatkozása, akár közösségeket mozgató történelmi alakulása tudományos alapon visszavezethető nem volna azon etikára, melynek szálai az érdek, a materia, a szubsztancia nedveiből szívják az eleven életet. A szubsztancia teljességében az energia teljessége is benne van. E nélkül nincs teljesség, mert a forrongó áradat, mióta megindult, soha se pihent el. A kategóriák határszélein ma is

nyüzsög, él, teremt, alakít, az a háborgó folyamat, melynek egyik forrása anyag, a másik az energia. Az energia maga sem más, mint a szubstancia mozgása, mozogni tudása, élete. Az energia teljességében a szubstancia is benne van, mert az átalakulás-, mozgás-, életképessége nélkül soha, sehol anyag nem volt és nem is lesz. Végső fokon tehát anyag és erő ugyanaz, azaz a nagy mindenség egysége.

De nemcsak az anyag összessége egyenlő az energia egészével, hanem a konkrét anyagban, az elszigetelt erőben is találkoznak egymásnak, hogy úgy mondjam molekulái. Az ízlés, a szaglás, a tapintás érzékeiben vegyesen fungál az anyag és a felfogó képesség. A mechanikai találkozás, a kémiai folyamat az anyag és erőnek oly közvetlen érintkezése, hogy abban sokszor az áthasonulás is végbe megy. Még szembeötlőbb ez a jelenség a gépek hajtó erejében, hisz ha a szénnek, hőnek nagy része elveszélődik is a gépezet működése szempontjából, a sebesség, a villanyosság az elfogyasztott anyagból lett. Másrészt ugyanezen erők az anyag formáját öltik, tehát valóságos alkatrészei lesznek, midőn a technikában, vagy a természetben azt látjuk, hogy hordozható a hő, leköthető a hang, szénné, kénné, üveggé lesz a napsugár. A nem táplálkozó embernek nemcsak teste, hanem esze is elsatnyul. Dr. Pécsi Gusztáv újabban harcba szállt a modern fizikai axiómák ellen és ki akarja mutatni, hogy az energia megmaradásának elve hamis, hogy az energia egyre csökken. Engem nem győzött meg sem az érvelés, sem a bizonyítás, mert ha igaz is az, hogy a szétzúzott kötömecs összetartó ereje nem vált teljesen

hővé, tagadhatlan, hogy ezt a nagyobb erő olyképp tüntette el, hogy a szétmállás után a tömecek decentralizált új hatásokat keltenek, vonzás és taszítás örök mozgását más körben, más módon folytatják. A porszem a porszemhez tapad, elemek vegyülnek, állandó munkában vannak, alakítanak és alakulnak, valahol valahogy megvannak és újat teremtenek. Az így decentralizált anyag és erő összessége egyenlő az előbbi állapot koncentrált eredményével. A kohézió mértéke, ha fizikailag nincs is feltalálva, matematikailag adva van, egyenlő az alkotó tényezők, okok, hatások, anyagok összességével. Az alakváltozás nem jelent sem anyag, sem erőcsökkenést. Azt mondja dr. Pécsi: »Nemcsak két egymást egyensúlyban tartó birkózó merül ki, hanem a velencei Kampanile téglái is porrá lettek a sokszázados egyensúly terhe alatt«. Ez a szemlélet nem igazolja az energia csökkenését, mert egyrésztől nincs módunkban azt se lemérni, hogy a kifáradt harcosok fizikumára hol, miben gyakorolt megmaradó hatást az elhasznált erő, de tudjuk, hogy az okvetlen megtörtént, hisz a birkózások sűrű ismétlése erő, ügyesség fokozódást teremt, sőt fizikailag is mutatkozik az izmok változásában. Én tehát e példában is az erő és anyag átalakulásának, egymás kiépítésének és fenntartásának bizonyítékát látom, nem pedig azt, hogy két ellentétes erő egymást végleg elpusztítani képes. Egyedileg és alkalmilag ez igaz lehet, de a világtörvény szempontjából meg nem áll, mert a világananyag és világenergia végtelen folyamatában végleg soha el nem vész, ami egyszer létezett. A porrá lett téglák is azt bizonyítják, hogy az alakulatot

megtámadhatja az idők vas marka, de magát az anyagot és erőt, mint a nagy egység alkotó elemeinek végső tényezőjét soha meg nem semmisítheti. Az anyagból más anyag, az erőből más erő, az anyagból erő és az erőből anyag válhatik és válik is, de végleg egy parány sem semmisülhet meg soha, egy képesség se veszhet el sehol. A teremtésnek soha be nem fejeződhető munkája a végtelen, az örökkévaló folytonos átalakulás. Ez lehet észrevehetlen, lehet nyomtalan, eltűnhetik az ember szemei és érzékei elől, megfejthetlen csodás kérdéseket vethet fel, de mindez nem jelent végleges megsemmisülést, vagy fogyatkozást, hanem legfeljebb igazolja ismereteink korlátoltságát. A világtörvényt nem a fizika teremtette, hanem a világegység. Nem változtathat azon a hipermodern új fizika, a theologiai tendencia sem. Minden képességnek meg van a maga fizikai, biológiai, anatómiai alapja. A nagyobb képességnek tényezői, a kisebb képességnek okai, a hasonlóság hiányának helyzeti és helyzetközi vonatkozásai, tények, melyeket a tudomány kétségtelenül felismert és amelyek viszont azt a tapasztalati igazságot juttatják kifejezésre, hogy testvilág és tünényvilág egymással okozatos összefüggésben és kölcsönhatásban vannak. Nemcsak ingerutakon hatnak egymásra, hanem egymás materiális megteremtői, fejlesztői. Valamely foglalkozás hosszan tartó gyakorlása bizonyos irányú elváltozást, ügyeséget, újdonságot és pluszt eredményez nemcsak felfogásban, gondolatban, diszpozícióban, hanem kivitelben, ennek eszközeiben, sőt a teremtő egyén testében is. Az érző idegek nemcsak felfogják a

külvilág behatását, hanem sarkalják, idomítják a hajtó idegeket, az agyat, a fizikumot. A tevékenység minősége és mennyisége befolyásolja magát a testet, szervezetet és vizsont. Az ősmag, az apriori ok tehát lehet a tünemény világba tartozó energia is. Ezt a deizmuszt a tudomány erősíti meg.

Bármely élő szervezet nem egyéb, mint a külső behatások és belső anyagok állandó gimnasztikája. Ezen fizikai utaknak vonalaiból, a folyamatok hullámaiból áll a több százezer éves emberi lét és lélek. Aki ezt megérti, felfogja, hogy van élete, még lelke is a fának, vasnak, üvegnek és nincs elegendő élete, lelke, gondolata az embernek se arra, hogy az egész természet minden benyomását pontosan felfogja és visszaadja. Az egyiptomi gúlák alatt talált búza, melynek csíráképességét a szakszerű vizsgálat kétségtelenül igazolta, gondolkodóba ejt aziránt, vajjon nem jön-e el oly korszak is, amelyben a konzervált erő, a technika, a tudomány nemcsak a szervezeteket, de az életet is jelentékenyen meghosszabbíthatja. A nagy természet mélyén rejlő titokzatos energia forrásaiból sokat fog meríteni az emberiség, ha nagyobb lesz tudása. Meríteni fog mindebből a hitélet is, mivel minél gazdagabb lesz a tapasztalat, annál hatalmasabb lesz az az érzés, mely a teljes valóságához való közelebb jutást nem a gondolat megkötésében, hanem annak szabad szárnyalásában sejdíti. Az igazságnak mondott tévtanoktól felszabaduló gondolat se fog irány nélkül, féktelenül csapongani, hanem keresi az okozatosság egyetlen megbízható vonalát. Ezen alapon állva állíthatjuk, hogy az anyag és erő nem végkép különmemű termékei a

nagy természetnek, hanem volt közös múltjuk, átalakulni képesek. A megmaradási elvhez hozzá fog illeszkedni a tudományosan igazolható *egységelv*, mely szerint anyag, és erő ugyanazon eredőnek különféle-kép jelentkező, de végokon egységes terméke.

Az emberi lélek e szerint a szervezet azon magas képessége, melynél fogva egy egységes világtörvény még ismeretlen fejezetei szerint, de természetes módon reagál a külső és belső hatásokra és kölcsönhatásokra. A tükörrre vetett fénysugarat fényként veti vissza az arra képes sima felület, az erdőbe kiáltott hangot visszahozzák az ütődés törvényei. Az emberi szervezet is egy sokszor variált tökéletes összetétel, melynek ráható jelenségekből természetes visszhangja, természetes felcsillanása támad. Külső és belső okok természetes eredői koncentrált hatást érnek el és ez a hatás az élet, az érzet, a gondolat. Fizikai okok eredményének tartom magát az emberi öntudatot is, mivel ez se más, mint az okozatosság felismerésének azon képessége, mely önmagát is tárgyilagossává tudja mérlegelni. Millió évek ráhatása, minden képzeletet meghaladó fokra kifejlett kölcsönhatások kiváltása, a szervek áthasonulása, az idegek kifinomulása, az agy végtelen becsomósodása, az ingerek csodás felfogása és a cselekedet megszokása okozták, hogy a nagy végokig kutató emberi elme, a végtelenséget megérező lélek oly tükör lett, mely a rááradó tömeghatások reflexfényét vissza is tudja adni. A világhatások pedig az anyagon át és az anyagban jutnak az emberbe. A napfény és a táplálkozás nemcsak testi kiépítést, hanem erőt, energiát, szellemi képességet is fokoz. Minősége befolyásolja magát a

jellemet. A kar, a láb elvesztése nyomot hagy az agyidegben is. Anyag és erő nemcsak végokon ugyanaz, hanem természetadta hivatásában is át-átalakul, hol anyagot, hol erőt termel és mindegyik bármelyiknek mellőzhetlen faktora. Amiként ezen jelenség a kicsinyben mutatkozik, úgy a nagy természet összhatásai-
ban is benne van. Az összvilágnak is van lelke, szelleme. A fejlett emberi elme nagyon fejletlen és véges ahhoz, hogy ennek a szellemnek összes megnyilatkozásait felfogja. Tehetetlen arra, hogy az összesség természetes szellemének összes törvényeit és ezek egymáshatását észre vegye és megértse. De látja a nagy törvényszerűséget, a fenségeseget, a végtelenségek hatását, megsejdi ezekben magát a szellemet és megtölti e forrásból fakadó sajátos képzeletével szívét, lelkét, hitét. Ezen hitvilág az emberi közösségnek oly magas szempontjait nyitja meg, hogy onnan eltörpül minden emberi elkülönülés és elkülönítési célzat, de összeolvad egy nagy egységben, célban és rendeltetésben a legkülönbözőbb anyag és eszme is. A jó és a rossz, az erény és a bűn, az erős és a gyenge, a harc és a béke, az eszmény és az érdek, sőt az élet és a halál amellet, hogy mind csak pusztán relatív fogalmak, a nagy természet viszonylagos tünetei, mind csak elemei, szükséges eszközei a kialakulás folyamatának, östörvényen sarkalló másodlagos tényezői a nagy természet önéletének. Ismeretlenek a célok, de minél messzebbre jeleznek, annál érthetőbbekké válnak a fizikai és szociális lét elemi harcai. A küzdelmek csak nekünk jelentenek külön hadállásokat, az összvilág szempontjából ez az igazi, kialakuló, nyüzsgő, fejlődő egységes eleven

élet. Nemcsak az ember, az állat, a növény él. Az élet mozgás. Minden mozgás egy bizonyos fajú — élet. El a tűz, a víz is. A porszem, a göröngy, a hulla, a vízcsepp, a folyó, a tenger, ez mind él sajátos életet. A kova, a vas, a gőz, a lég, mind élnek és pedig formailag hosszabb-rövidebb, de lényegileg örök életet. Es egyik sem él önmagában önmagáért. Külső hatás és anyag iránt fogékony ingere van a póknyálnak, a felszálló koromnak úgy, mint a bazaltok szikláinak. Az örök vibrálás rezgő hullámain tüneményeszerű átalakulások mennek végbe az időknek folyamán. A fából kőzet, az agyagból vas lesz és márványnyá fagy a csont is. A hatások és kölcsönhatások hatványainak, az idő, a nyomás, a fény, a hő, a víz és a lég csodás behatásainak világrendjében kimúlnak és születnek a hegyek és völgyek, miként a »fű kizöldül ó sírhanton« és miként kimúlnak és megszületnek a népek és nemzetek. Sajátos életet él a föld egésze és minden égi test. Egyik se él önmagától, hanem a külső és belső tényezők találkozásából. Valamelyes alkotmány pedig mind e jelenségek közös szervezeteként felismerhető. A tüneményeknek fizikai okaik vannak. Az anyag átváltozik és növeli az energiát. Puszta tünemények anyagi elváltozást, pluszt vagy mínuszt eredményeznek. Az apály és dagály hullámai messze sodornak és kiegyenlítődnek. A vízcsepp áttöri a vashegyeket. Az időjárás viharai befolyásolják a termést, az aratás a népességi statisztikát. Miként háború, járvány, dögvész pusztít az emberben és állatban, úgy égalj, időjárás, geológiai okok is, a vulkán, földrengés, társadalmi intézményekben is éreztetik érzékeny hatásukat. A főszabály, a tömegettörvény

mindettől meg se rázkódik, hanem megmarad természetű rendnek, mert a statisztika szabályait nyugaton meg se legyinti, ha keleten egy egész földrész súlyed is el. — A különböző életnek meg van a maga összetartozása, van egy közös léte, közös célja, rendeltetése. Ami egyénileg nyomor és pusztulás, az kiegyenlítődé, fejlődés, új élet más magas szempontokból. Az a beláthatlan nagy test, amely minden életet közös életként, közös célra, egy rendeltetésre fog össze, az a szervezet, amely mindezt ható okokból egész a világrendig, a porszemtől egész a nagy természetig, az emberileg vett ellenmondások rejtélyeitől és a veszedelmek félelmetes örvényeitől egész a kiegyenlítő megnyugvásig egygyé forrasztja, nem más, mint a részleteiben, a végtelenségig nyúló mélységeiben felfoghatlan összanyag és összerő. Ennek van egy külön léte, önléte. Ami ebben fizikum, az egyben az energia is. Ez az egész maga a forrás. Ami tünemény, az egyúttal matériát alkotó teremtő is. Ez az egész maga a megsejditett rendező legnagyobb akarat, maga az igazság. Ezen alkotó és fenntartó szellem nem más, mint a nagy egésznek céltudatos nagy szelleme. Ennek szolgálatában áll a növény és a fővény, a féreg és az ember, a koldus és a király. Mindezek csak közegek, szervek, idegszálak. A végtelen összesség valósággal rendelkezik a legparányibb parányok felett. Rendelkezik a kapcsolódások, az összetételek, a világok felett. Az atomok különléte és összesűrűsödése, a nehézkesség kis és nagy jelenségei, az emberi értelemmel felfogott világrend és mindaz, amiről még értesülve nem vagyunk, izgatja agyunkat és szívünket. A megcsodált hipno-

tikus erő, amely gondolatot és érzést átvesz, kifejez és parancsot teljesít, a sajátosan berendezett, szem nélkül is látó agy, az ismeretlen és ismert tünetnyek, a földi célok és égi világok, a képességek, a minden élőnek harmóniája és korrespondálása, mindaz, aminek mértéke, súlya, száma, jelenése, tartama, törvénye van és maga a mérték és a törvény, mindezek egésze, mindezek mozgása, közléte és közérdeke, ez a nagy természet önélete. Akinek lelke be tud tekinteni és bele tud mélyedni a minket is befogó mechanizmusz velejébe, akinek érzését élénken kapja meg a nagy rejtélynek végtelen színpompája és végtelen egyszerűsége, aki le tud merülni a mélységekbe és fel tud emelkedni gondolatainak megerősödésével, szívének megtelítésével, az tudja, az érzi, hogy a nagy természet maga a nagy hit.

Ebben a gondolatban találkozunk a Mahabharata, a korán, a biblia, a filozófia.

ESZMÉNYEK ÉS ÉRDEKEK.

Minden élő egész is, rész is. Mint egész maga is önéletet él, mint rész, mint tényező, fix közeg, szerv stb. közéletet. Ezen distinkcióban kell keresni a realizmus és idealizmus közös eredőjét. Az öncélú ' egyéni élet, amíg e határon belül mozog, sajátosságának megfelelő érvényesülést keres. A magasabb lét valószínűségi eszköze az eszményi önzetlenség. Ámde láttuk, hogy nincs merően öncél és nincs merően közélet. Nincs realizmus, melynek az eszméhez semmi vonatkozása sem volna és nincs idealizmus, melynek létfeltétele ne lenne bizonyos anyagiasság. A jóság bizonyos áldozatokkal jár, melyeknek határa van. A művészet a rútból is kikörvonalozza a szépet, mert jellege az, hogy csak szépet tud alkotni, még akkor is, ha tárgya salak. Az igaz eszméje széthúzó tényezőknek egyensúlyba kerülése, ellentétes irányoknak kiegyenlítődése. Szükségszerűleg ereszkedik gyökerével egyéni rögökbe és csak törzse, koronája emelkedik az ég felé. Az eszményinek és egyéniük ezen találkozása világtörvény.

Az eszményi és egyéni egyaránt uralomra vágyik. E törekvés medre az *érdekszerűség*. Az eszmé-

nek is van szférája, melyből kiválasztja, kidolgozza érdekszerűen a saját lényét, az egyéni érdek se pusztán emberi csinálmány, ez is csak abból táplálkozik, ami természet által kijelölt rendeltetése mivoltának felel meg. Érdek és eszme súrlódik, ütközik szüntelen. Az ütközésben gyűl ki a tűz, a harc. Ez a szociális küzdelem. Az érdek természetszerű életnyilvánulásainak egész sorozatait bizonyos lefogatlan-sággal áttekintve belátjuk, hogy oly számottevő tényező ez, mint alaprúgója az el nem fojtható önszeretet.

A szép eszménye is az összhangból, az arányosságból, a rezdülések ütemeiből áll. Az összhang, az arányosság, az ütem tényezői pedig rezgések, vonalak. A természet érdekszerűségének alkalmas berendezkedései. Így vagyunk az eszmékkel és érdekekkel is. Ideáltól az érdekig a nagy természet anyagának és erejének végtelenül változatos, de mindig célirányos útja vezet le. Érdektől az ideálig a nagy természet ősi méhében rejlő tisztító folyamat hullámain érnek fel azok az alkotmányok, melyek salakkal telt nemes ércet visznek és melyeken ütközben is szüntelenül tart a tisztítás munkája. Mélyebb bepillantás után észrevesszük, hogy az eszmény és érdek mégis testvérek, egy bölcsőben születtek. Legmagasabb szempontból nézve, egy célt is szolgálnak. Az önző ember életeredményei is keresztültörnek a társadalom tisztító tüzén és az uzorán szerzett nagy vagyontól is idővel a jótékonyt, a művészetet, műveltséget szomjúhozó vágyak nemesebb indulatai teremnek meg. Közérdekké vált nagy eszméket is vissza lehet származtatni az önző célú távoli gyökérig.

A jó eszménye a társadalmi szükségleteken felépült etika. Ennek is létfeltétele az egyéni szolgáltatás, vagy tűrés azon képessége, mely magasabbra emelni és közrehatni tud. Előbb öncélok szolgálata szerzi a módot, azután, az egyéni kiépítés után szolgálhatjuk a közcélokat. A gyermek önző, mert teste és lelke még nem kész. A nyomor kielégítésénél nincs közvetlenebb szükséglet. A veszély és Ínség az önfenntartás elemi kitörésében meríti ki összes erejét. De amily arányban a természet, a társadalom elvesz a pluszból és hozzátesz a mínuszhoz, oly arányban neveli az emberanyag jóra képes tehetségeit és öregbíti a közreható munka eszményibb gyümölcsseit. Az öncél is felismeri, hogy van, ami magasabb. Ha nem is oly közvetlen szükség, de nemesebb hivatás a kitűzött közcél. De az igaznak ezen felismeréséhez csak előrehaladott társadalom érhet el. Az önlét elemeit és feltételeit kell előbb biztosítani azon közönségnek, mely ideálokat akar teremteni és fenntartani.

Mindezekből következik, hogy az érdek, az öncélok bizonyos mérvig le nem kicsinyelhetők, el nem fojthatók. A magánérdek is kellően helyezendő el a közérdekek dinamikájában és a természetes érdekszerűségnek megfelelően illesztendő be a társadalmi összhangba. Az egyéni célt, az önzés eszközeit nem szabad végleg kárhözatra ítélni, a túltengés veszélyei ellen azonban mindig köteles magát a közösség is megvédeni. Az önzés, az érdek egyénileg olyan, mint a testnek nyers tápláléka, az altruizmus pedig olyan, mint önfenntartási eszköze a társadalomnak, a közszellemnek. Általános hivatása nemcsak az, hogy általa az egyéni lét feltételei is biztosíttassa-

nak, hanem az is, hogy erre képesítő összereje áthassa a szervezet egészét, mint egységet is. Az önzetlenség a nagyobb egész fenntartásának és fejlesztésének a természetes érdekszerűségből kiszármazott természetes terméke és célirányos eszmei eszköze. A jóság, az igazság a társas létnek természetadta védelme.

A köznek ezen önvédelme és emelkedettebb szelleme folyton harcban van az egyéni törekvésekkel és sokszor szembeszáll az anyagi igazságok természetes rendjével is. A túlkapás hibájában leledzik az a társadalom, melynek nincs kellő érzeke az érdekszerűség evolúciója iránt. Éretlen nagy eszmék erőszakos megvalósítása, a ki nem fejlett anyagi és társadalmi erők korai megbénítása, előre nem haladott kultúrának kizökkenő előretörése, az anyagi és eszmei alapok, keretek, viszonyok figyelmen kívül hagyása legalább annyi rosszat teremt, mint a féktelen önzés. A természet nagy igazságainak nyomán azonban szüntelen előre megy a fejlődés és eszmék sarjadzanak ki az érdekből, mint erők az anyagból, mint a földi tűz a nap hevéből. Az eszmét ősmagvából, a nagy természet érdekszerű mivoltából, mint alapigazságból, mint világelvből fejtette ki az emberi lét is. A világtörvénynek hódol öntudatlanul az ember és a társadalom, a jog és a művészet is. A nagy egész ezen alapelve az, hogy végokon találkozik az önlét és a közélet. Közös töről hajlanak el létet szívó ágai, az érdek és az eszmény.

A rútnak vonalai is azon természetes vonásokból verődnek össze, amelyeknek más összetételei szépet fejeznek ki. Az alakulatok pedig a természetes érdekszerűségből vagy az alakító érdekéből

merítik a motívumot. A rútnak vonásai az eszmei és anyagi világ azon csatornái, melyeken át kiömlik a nagy életnek szennyje. Nincs az az erkölcstelenség, nincs az az igaztalanság, melynek alkotó elemei természetes okokra visszavezethetők nem volnának. A förtelemnek világnézletes vegyi vizsgálata visszavezet egyszerű alapokokra, oly indításokra, melyeknek léte, összefüggése, hatása és eredménye a nagy természet egységes törvényének érdekszerűségét és ennek uralmát igazolja. Nem a jelenségek erkölcsi mértéke, hanem a diagnózisra juttató ható okok mérlegelése az, amire a társadalmi kérdések mélyebb vizsgálatánál törekedni kell. Ennek a módszernek világitásánál sokszor kell más szemmel nézni azt az érdeket és öncélt, melyet csakhamar készek vagyunk eszményeink megvalósítása érdekében gyökerestől irtani, holott mélyebb betekintés után messzebb lehet, messzebb kell vinni a kauzalitást.

Magában a természetben fekszik minden jelenségnek alapmotívuma. Ez a nézőpont emel fel az eszmény és az érdek közös gyökerétől, az őstermészet-től, a legmagasabb ideálig, a nagy természetig. Ez adja meg az irányt és a helyes mértékelést. A hit legmagasabb eszméjében is ott rejlik a természetesség. A történelmi megnyilatkozás sokfélesége is a természet rendje alapján mérlegelendő. A fétis és a faragott bálvány, a sok istenség és az egy isten, a bölcseleti vallás, vagy az istentagadás mind-mind pusztá evolúció. Mélyebb okai, gyökerei és azután elváltozásai a nagy természet mérhetlen méreteiben és ezeknek az emberre mindenha gyakorolt saját-szerű kihatásaiban természetszerűleg és sokszor ért-

hetően fakadnak. Maga az eszme, ennek lényege, igazsága a legmagasabbra hivatott természeti mű, de természetes termék az érdek és az érdekszerűség is, melyeknek sterilizált fensőbb eredménye ismét az eszményhez vezet. A nagy természet legmesszebb menő ható okainak vizsgálata és megértése nyomán a legmagasabb eszme is, midőn elemeire boncolható, az érdekszálak végtelen sorozatának kibogozásáig, az ősi kezdetig visszavihető. A kozmoszban van minden érdeknek és minden eszmének is bölcsője, miként a villany és minden másodlagos földi fény is a nagy világerő jelensége.

Rámutattam már az eszmények és érdekek azon keresztútjára, amelyen ugyanazon egyed, mint egész és mint rész is viszi a nagy természet által részére kijelölt szerepet, világhivatását. Mint egész önéletet él és önérdekét természetszerűleg keresi, mint rész alkalmazkodik a nagyobb egész lényegéhez, a nagyobb egész érdekéhez, az eszményhez. Az erkölcsi kívánalmak szociológiai szabályai, a jogrenden felépült alaki igazság és a nagy természet anyagi igazsága mind megjárták e keresztutat. Minél nagyobb a tolongás, a küzdelem, annál hevesebb az érdek és az eszmény ütközése is.

Azon viszonyzatban, amelyben a nagy természettel vagyunk, kisebbik tényező az emberi alanyiség, nagyobbik az összesség. Világos, hogy ezt a nagyobb méretet mi csak hatásaiban ismerjük, valójában pedig át nem tekinthetjük. Ezen tehetetlenség tisztára fizikai okon sarkallik, mivel a kisebb erő, amely viszonylag véges, a nagyobbat, a végtelent, a kisebb faktor a túlnyomót le nem küzdheti.

Innen van, hogy az emberi érdekszerűség és a nagy természet érdekszerűsége a legtöbb esetben heterogénnek látszik. De tudva van az is, hogy minden életnyilvánulásunk a fizikai világ törvényszerűsége alatt áll. Ezen törvényszerűség tanulmányozásában, ahhoz való alkalmazkodásban kimeríthetetlen a szociológia életfeladata. Az erkölcsi eszme is, bár társadalmi fogalom, a priori létezik. Ezért fizikai, fiziológiai és pszihikai természetünknek felel meg. Az erkölcsi eszme nem kevésbé irányítója a múltnak és jelennek, mint a hitfelfogás. A fizikai és pszihikai élet egyik vashídja az erkölcs is, melynek magva maga a nagy természet princípiuma.

Az önzetlenséget a természet oltotta belénk. Ennek nemes, büszke öntudata sikeres harcokat folytat az ellenséges irányzatú öncélokkal, másrészt természetes önszeretetet az önzés is. Az érdekhajhászat, az áltató képmutatás mégis megteremtette a társadalmi bűnök sokaságát. Az anyai szeretet faj fenntartó eszköz. Az önzés a létharc egyik rugója, ereje, eszköze. Mind a kettő egyformán a természet terméke. Az egyes egyén, aki mindig az uralkodó erkölcsi felfogás rabja, felemelkedik, vagy lesüllyed, amiként körül diadalt ül az idealizmus, vagy tobzódik a realizmus. Jellegzetes jelenség, hogy az általános idealizmus idején a gazdasági jólét soha oly túlsúlyra nem juthatott, mint az önzés idején. A természet ősmagvából a természetes eszmék eredőjének forrásfokán fakad maga a társadalmi lét is, az egyéni élet misztériuma is.

Ha az ideális lét magaslatáról leszállunk a reális élet világába, tapasztaljuk, hogy több az

erkölcsnél, több sokszor a jognál az a diametrális tényező, mely egyesek és családok, községek és nagyobb társadalmak tényeinek rúgójaként hatalmasan jelentkezik. E tényező, e rúgó, e hatalmas impulzív erő az érdek. Figyeljük csak meg magát az életet.

Érdek vezeti a kereskedőt, amidőn üzletet leköti. Ez az érdek nemcsak a tisztességes üzleti haszonra céloz, hanem sokszor rejtekutakon is bujkál, hátsó gondolatokkal dolgozik, bűnös szövetkezést is jelent, tiltott előnyt is hajhász. Az ily érdekből megterem a társadalmi retorzió. Két irányzat áll egymással szemben. Az egyik tudja, hogy a ravaszkodás fölényre vergődik a tiszta, egyenes gondolkodás felett és leszedi ennek gyümölcseit. A másik megveti e javakat és ostorozó purifikáló munkáját magáévá teszi a közfelfogás. Anyagias gondolkodású emberek korszakában mégis úgy dől el a mérkőzés, hogy a bűn aratja a diadalt. Ily időkbén érdek vezeti a házasulókat, a jótékonyág színében dolgozó emberbarátokat, a sajtót, a leglármásabb vitatkozót, az ékesszavú szónokot, az egyházat és államot. Hogy ezen érdekből mennyi tartozik a valódi közérdekre és mennyi az öncélokra, az a korszellem általános eszméitől függ. Ezek pedig kapcsolatban vannak nemcsak gazdasági tényezőkkel, hanem a természetadta feltételekkel is. Az érdekszerűség is világtörvény, nemcsak egyéni, nemcsak emberi, hanem természeti tünetény, világjelenség. Az emberi érdek csak folytatása a természetnek. Az érdekek hálóiában akad fenn sokszor a legszebb gondolat, a legnagyobb eszme is. Ma is nagyra emel az érdek,

mint az emelőgép. Belső tartalom, tudás, jellem nem sokat ér ott, ahol kilép az érdekláncolatból. Ez az érdek olyan fogalom, hogy arról nem elegendő társalgási nyelven szólni, hanem vele a szociológiának alaposan, tudományosan kellene foglalkozni. Miként a bűn, az erény, a jog tárgya a mélyebb gondolkodásnak, az érdekre is ki kell terjeszteni a vizsgálatot. Közreható ez is, mint az egyéni diszpozíció, az ösztön, a vágy. Közvetlen, mint bármely fiziológiai, pszichológiai, avagy közgazdasági etikai eszme hatása. Érdek irányítja dinasztiák és nemzetek politikáját, egymáshoz való viszonyát. Érdek mozgatja az uralkodó eszméket. Társadalmi nagy és kis gócpontok felé is érdek hajtja az embereket. Ez a hatalmas társadalmi tényező valóságos hajtóerő. A nagy természet érdekszerűsége áthatja a társadalmi életet is. A földből született és nagyra nőtt szociológiai motívum az érdek is.

Tudományos kidolgozást érdemel ennek a nagy lüktető érdeknek mivolta, sokféle irányzata, jogos és bűnös jellege, alanyi meg tárgyi vonatkozása, társadalmi mérlegelése. Az önző érdek és a magasabb érdek mechanikai egyensúlyát, vagy ezek harcát, a motívumok szempontjait vizsgálva meg kellene állapítani azon tételeket, azon elveket, amelyek szerint a jogtalan érdek a bűnből a bűnbe vezet és a jogos érdek, midőn az erényből eszmeileg fakad, maga is erényt fakaszt.

Megkülönböztette maga a természet is e kettős irányt, amidőn az önzés és altruizmus egyensúlyából megteremtette az etikát. A természet mélységein merengve, megérezzük az etikai hőforrások artézi

kútjait. A rész és egész problémája, az öncél és közcél harca ezekből meríti éltető nedveit. A vizsgálódás ezen iránya belevisz a szociális életbe is, megtaláljuk csiráját az őstörténelmi erkölcsi felfogásnak. Erkölcsös volt mindaz, ami jogos érdekű volt, amit pedig jogtalannak jelentett ki a hitéletbe beforrt világfelfogás, az erkölcstelen is lett. így van ez ma is. Csakhogy felfogásunk változott a hitről és hitünk a nagy természet lett. A theokratikus jogot felváltó világi jog fejlődésében maga mögött hagyta a vallásos erkölcsöt és bár a felfogás később is az volt, hogy nincs jog, amely nem alapszik erkölcsi szabályon, hogy kontra bonosz moresz nem hozható törvény és bár turpisz kauzából a mai jog szerint sem származik kötelem, mégis az erkölcsi világrendnek egy egész tengernyi területe elvesztette a jogi szankciót. Az erkölcsi szabályoknak egy egész tömege különvált a jogrendszerétől, mert az erkölcsi világrendet nem mindenben emelte kötelező érvényre az állami jogrend.

A vallástalan ember önző életmódját a nép nagy tömege erkölcstelennek tartja ma is, amidőn kötelező törvények már nem öröködnék a vallásosság betartása felett, de ezen erkölcsi felfogásba ütköző cselekedetet legfeljebb a közfelfogás társadalmi büntetése ostorozza, maga az állammá szervezkedett társadalom pedig közömbösen túri. A jog fejlődése nem ritkán ellentétbe is került az előző korszakok erkölcsi intézményeinek oly maradványaival, amelyek a közösség, vagy az egyén érdekébe ütköztek, de ez már nem pusztán az erkölcs és jog szembehelyezkedése volt, hanem a fejlődő élet azon termé-

szetes eredménye, hogy ami régente erkölcsös volt, a korfelfogás szerint erkölcstelenné, bünné lett.

Az erkölcsi jó és rossz fogalma úgy keletkezik, mint érzetünk a melegről vagy hidegről. Pusztá viszonylagosság. Amit kellemesnek érzünk meg, arról azt mondjuk, hogy erkölcsi jó, amit kellemetlennek találunk, annak rossz osztályzatot adunk. Az egyéni és pillanatnyi előnyök azonban nem hathatnak zavarólag, mert az erkölcs fogalma társadalmat feltételez és ítéletünket az összesség érdekszerűsége szempontjából építjük fel. Ebben a világításban fogja fel érzetünk az egyes színezeteket. Csak annak a benyomásnak, annak az ítékezésnek van társadalmi értéke, amelyik fel tud emelkedni az egyéni érdekszerűségen ott, ahol az a közösség érdekeit érinti vagy horzsolja. Rikító példakkal szolgál maga a történelem. (Lásd *dr. Wester marok: Ursprung und Entwicklung der Moralbegriffe*. A finn tudósnak ezen angol művét németre fordította *Kätscher* 1907.) A gladiátori véres játékok beillettek az akkori idők erkölcsi felfogásába, de később a jó erkölcs felháborodott rajtuk és a jog megbüntette az ilyfajta emberölést is. A párbaj valamikor istenítélet volt, a mai forrongó, új világnézet pedig végleg ki akarja küszöbölni, de a régibb hagyományt tartó társadalmi felfogás még nagy tisztességet lát benne. A törvény bünteti ugyan, de legkegyelmebben alkalmazott enyhességgel és a még így kiszabott államfogháznak is »kusztochia honesztu« a neve. Volt olyan bűn is régente, ami később erény lett és sok mai bűn volt erény a történelmi fejlődés folyamán. A bikaviadalok brutalitásain felháborodik ma

már az erkölcsi közérzet. Így változik, hullámzik az erkölcsi felfogás és ebben maga az erkölcs is.

Van a modern kornak nem egy olyan szégyenletes -erkölcsi felfogása, ami némely történelmi korokban közkeletűvé válni nem tudott. A házasságon kívül született gyermeknek jogállása, társadalmi élete a múltban közelebb állt a természeti joghoz, ma ez az élet maga a kálvária. A természet jogán uralmat kér e téren is a jobb, igazabb erkölcsi felfogás, mellyel hadilábon áll a tételes törvény is. Ha elemezni tudnók a mindezen jelenségekben rejlő erkölcsfejlődési szabályokat, ha a társadalmi viszonyok hű ismeretével azokat rendszeresen vissza lehetne vezetni az ősi kezdetig, az erkölcstannak egy oly történelme jönne létre, amely többet érne minden hódító hadjáratról való ismeretnél. Többet érne a folytonos háború borzalmi, a hadvezérek tettei történeténél. Mélyebb és tartalmasabb volna, mint a császári és köztársasági birodalmak fejlődései és bukásai egymásutánjából meríthető tanok és tanulságok időrendi felsorolása. Megismernők az emberiség lelki életének fejlődési folyamatát, melynek forrása visszavisz a természethez. A megírt történelemből is, bár a természetes érdekszerűség mélységeit elhanyagolta, kiemelkedik az a tanulság, hogy nem egyéb az, mint *a társadalmak és egyének ütköző érdekeinek sokszor véres összeütközéseinek szakadatlan egymásutánja*. Ezen érdekharcot a hitfelfogás hol szította, hol enyhítette. Nem szüntek meg azok soha, lázas tevékenységben vannak ma is mindenütt. Csak a módszer változott. A vértől némileg irtózik, de a kiaknázás annál intenzívebb.

Ezt a jelenséget lehető jól átgondolva, azt kell feltételezni, hogy amily bizonyos, miszerint a kezdetleges, öntudatlan ember csupán vegetatív életet élt, az öntudatra jutó ember egész magánélete és az öntudatra jutó családi, törzsi és egyéb társadalmak közéleté mindenkor az érdek körül forgott. Az »érdek« az a fluidum, amely minden emberi intézménybe bele van sajtolva és amely bár évezredekken át figyelemre alig lett méltatva, melyet elhanyagolt a tudomány, mint mozgó őserő, felismerhető. A különféle érdek különféle eljárást, különféle szokást és különféle erkölcsi felfogást teremtett. Ebből deriválódott a különféle népek különböző erkölcsi felfogása. Mint valamikor az öntudat helyett az ösztön vezette a kezdetleges embert, úgy azt is, hogy mi a saját átlagos érdeke, előbb az ösztöne mondta meg. Ezzel azután ösztönszerűvé lett az is, hogy az ember östérmetésénél fogva mindenekelőtt saját érdekeit akarja istápolni és csak az érdekek találkozásával a másét is. Ezért mondhatjuk, hogy a természet teremtette faj fenntartó erő az önzés is. Az altruizmusz nemes tanai vannak arra hivatva, hogy az emberi lélek természetörvényének ezen alapszabályát és annak veszélyes kihatásait megkorrigálják, de az emberi természetet végleg visszafajtani, még a mézzel cseppentve beadott önzetlenség se képes. Az érdek, mely, mint láttuk, magának az erkölcsnek is szülőanyja, a természettől öröklött szociológiai motívum. Az érdek fogalma nem merül ki az önfenn-tartásban és az anyagi javakban, hanem eleme a kéjvágy is. Nem kell éppen az erkölcsbe ütköző ledérségre gondolni, hanem a jólét utáni vágy azon

energiájára is, mely a faj fenntartó természet megnyilatkozásának megengedett útjait keresi. A természet oltotta be minden termékébe az önfenntartás és fajfenntartás ösztönét és képességét. Ily természetadta eszköz a táplálkozás és az állatember párzási ösztöne. A társadalmi lét ezen természetes ösztönök révén kapcsolódik a nagy egészbe, a világlétbe és ekként helyezkedik rá a természet alapjára^ Egyik oszlopával az önfenntartás talaján, a másikkal a fajfenntartás talapzatán áll. Mindkét természeti ösztönnek impulzív ereje az érdekszerűség, melyről ugyancsak maga a természet öncéljához képest eleve gondoskodott. Érdekszerű az egész nagy világegyetem, érdekszerűek maguk a természeti törvények is.

Kimutattuk a hitről, hogy valóságos természeti termék, melynek gyökere a kozmoszban van és amelyet megnyilatkozásra készít az időnek és térnek végtelensége, e végnélküliségnek az emberre gyakorolt hatása. Az érdek, ez az egészen más természetű, ez a merőben materialisnak látszó világlév, ez a teljesen különleges tartalmú eszmei jelenség, ez is a kozmoszban született. Benne volt, mint a nagy természet egyik alapelve és ebből az elvből táplálkozik ma is. A nagy természet egység elvénél fogva lényege az egyetemesnek érdeke, de eleme a minden élet önlétének érdekszerűsége is. Az egyéni és társadalmi érdek a nagy természet ezen összeegyeztető érdekszerűségének elemi megnyilatkozása. Ezen épült fel a család, a község, az állam is. A fennmaradás nagy természeti elvénél fogva ösztöne minden létezőnek a fennmaradás. A megmaradásnak ezen érdeke hatja át a salakot és az eszmét, a rögöt

és az embert egyaránt. De törvénye minden létezőnek a mozgás, az élet, a változás is, amellyel folyton változtatja az alakot. Törvénye végül nemcsak az önélet, hanem a közélet is, az egészhez való alkalmas bekapcsolódás és ebben az egészben minden résznek beosztott szerepe van. *A nagy természet ezen alaptörvényeinek összetett ereje egyesül. Ebből lett a közös motívum, a természet érdekszerűsége.* Ez a jelleg kitör és áthatja a természet egész rendjét, az emberi életet is. Törvénye marad az emberi társadalomnak is. A nagy természet ősi magváig a legellentétebb fogalmak gyökérszála, az ember vágya, az állat rendeltetése, a termőföld ereje, mindezek érdeke, a nagy egész eszméje, a hitnek eszménye természetes úton visszavihető és visszaviendő. így kapcsolódik egybe a természet és a hit, így tartozik egységbe az eszmény és az érdek is.

Ez az érdek, amely minden élőnek, anyagnak és eszmének láthatatlan tartozéka, a természet sejtelmes céltudatosságának jele. A céloknak megfelelő bizonyos, elvont világelvben van az a prioritása. A természet érdekszerűségéből szinte következtetés vonható a nagy, a végtelen egység bizonyos öntudatosságára is. Ennyiben a természetben tapasztalható azt az érdekszerűséget, amelyből az emberi érdekszerűség is kisarjadzott, a hit mellé elhelyezhető és a hittel egyesíthető világeszmének is tartom. Mint ilyent vizsgálom. Minél mélyebbre ható a kutatás, annál csodásabb a világjelenségek összefüggésének rendje, végtelen változata is. A nagy messzeségben, az elvont gondolatok távoli határain épúgy megtörik ugyan az emberi gondolkodás,

mint a hiteszme végokain, de lehetetlen meg nem látni azt, hogy a természet érdekszerűsége mozgató erélye az emberi energiának is. A perspektíva emberileg bejárható végső határain, ott, ahol elfárad, kimerül az ész, még mindig áthatja szívünket az érzés. Előbb megérezzük, mint megértjük magát a természet nagy céltudatosságát. A hithez visz az érdekszerűség végső foka is, mert jelzi a nagy természet ésszel fel nem érhető és mégis sejdíthető öntudatát.

Szinte szembetűnő, hogy ezt a nagy horderejű érdekszerűséget tán szándékosan nem írták meg mélyrehatóan a nagy gondolkodók. Az erkölcsstanak sincsenek — hacsak hittételekben, vagy hagyományokban nem — tétélesen kodifikált szabályai, mégis a világrendet felölelő nagy irodalomnak, a bölcséletnek az erkölcs lett egyik leggyakorlatiasabb tárgya. Az érdekszerűség irodalmának még nincs múltja, de jövője van. A természet érdekszerűségével okozati összefüggésben levő emberi érdekszerűség beletartozik ugyan magába az erkölcsbe, a jó és rossz tudományába, de mint a törvényszerűség parancsa, mint önálló egész mélyrehatóan kidolgozva nincs. Azok az alkatelemek, amelyekből az érdek létrejön, azok az erők, amelyek irányítják és fenntartják, a közegek, amelyek közt mozog, az anyagok, amelyek táplálják, a hatás, melyet jogi és etikai szempontból magára a kultúrára gyakorol, mindez a vizsgálódásnak érdemes, a felderítésnek hálás tárgya. Az érdektan módszeres megírásához azonban csak egy szabad gondolkodású kornak tisztultabb nézetei alapján foghat

hozzá a mélyreható bűvárkodás. Ezért oly járatlan, tapasztatlan az érdek eszméjének ez a mesgyéje.

Alacsony érdek is belejátszott sokszor az általános hitéletbe. A hittételek magyarázói és fenntartói közé méltatlan elemek is bejutottak. Üzletet csináltak ezek abból, amit Istennek szánt a jámborság. Ez az emberi gyengeség nem is nagyon ritka jelenség. A szimónia nem egyedül a kereszténység eltévelyedett szolgálainak bűne. A dalailáma se mindig tisztán került Buddha pretendensi székébe. Siva és Visnu hindu istenek követői közt a legkonzervatívabbak a leganyagiasabbak, szertartásaik merő erkölcstelenségek. Az aszkéta életcélú dervisek is bőven beszedik a hívők önkéntes adóit és halomra gyűjtik az izlamkegyelet pazar adományait. Szóval az emberi gyarlóság mindegyütt megnyilatkozik és tág térre terjed ma is, a mai hitéletben is. Ennek az alacsony érdeknek nincs más szerepe a természetes hit alapján, mint magának az általános emberi gyengeségnek. Az önzés harca és érvényesülni vágyó ösztöne felüti fejét, megveti tanyáját, de a nagy hit önzetlen szelleme hadakozik a hidra-fejjel és biztosítja saját uralmát.

Az önfenntartás, a fajfenntartás, a természet megmaradási elvének eszköze lévén, mindaz, ami e célokat szolgálja, az anyagmegmaradási főtörvényhez alkalmazkodó érdekszerűség. A testnek kiépítése, a fajnak folytatódása, a vágyak kielégítése, a javak e célra való felhalmozása alapján mind a természet nagy törvényéből folyó önérdék. Az anyag ezen östörvénye, az örökké megmaradni

akaró természetes jelleg az örökéletet vagy sugarát emberileg úgy tárja elénk, hogy meglátjuk benn magát a természetet is. A föld méhében született az emberi önző érdek is.

De az ember nem merő öncél, hanem nagyobb egész része is. Mint ilyen, mint társas lény, mint a nagy természetnek egyik paránya, bekapcsolja lényét abba az érdekszerűségbe, amely az egészet, mint egységet szolgálja. Ezen felsőbbrendű hivatásnak megfelelőleg magasabb az érdeke is. Ez a magas érdek a jog, az erkölcs, a hit. Ezen érdeknek megfelelő lelkének tartalma, szellemi ereje, eszménye, melyekkel jobban szolgálja a nagy egészet, mint önéletét.

Az örök mozgás, az örök élet törvényénél fogva folyton változtatja az ember saját testi és eszmei világát és változtatja utódaiban a formát. E célra is a természettől nyerte képességeit. Erdekszerűen válogatja és használja a természetadta anyagi és lelki eszközöket. Forrongásba hozza magát az életet, harcba viszi az egyéni és közérdeket. A nagy természet is önérdéke szerint dolgozott. Az alkotás eszközeit az érdek köszörülte, a céltudatos fejlődés irányította. Ez a céltudatosság nem kizárólag az emberi öntudaté, hanem az alkotóé, aki folyton tartó munkájának egész folyama alatt a végcél titkát magának fenntartotta, de az érdekszerűséget feltárta. Az alkotó önérdékére rávallanak a természet csodás erőin is erőt vevő emberi vágyak és állati ösztönök. A természet célirányos eszközei az érzelmek, az önzetlenség, az anyai szeretet, de eszköze az önzés és a gyűlölet is. Mindmegannyi őseredetű.

csodás, természeti jelenség és csak arra valók, hogy az élő világ küzdelmének, továbbfejlődésének, kialakulásának és tökéletesedésének céljaira szolgáljanak. A természetben mindennek van oka, célja, rendeltetése. Mindennek van és pedig közös eredője. A növény és a futóhomok, az állat és az ember a nagy természet vegyelemeit egyformán tartalmazzák. *Az anyag és az erő, az érdek és az eszmény végokon ugyanazon természeti jelenség.*

Volt már szó arról, hogy az öntudat, a gondolat is magából a földből, a nagy természetből született. A testi szervek, a lelki képességek, a kis szervezetek és a nagy alkotmányok mind az egyetemes egész érdekszerű önalkotásai. Az anyagnak és az eszmének tápanyaga ma is az, ami a plazma prototípusának éltető anyaga, mozgatója volt. Nincs más elem, mint ami mindig volt, nincs más erő, mint az örök törvény. Ami az őselemeket tűzbe, harcba, az életbe bevitte, nem más, mint önlétük, az őserő.

A kezdetleges föld elsődleges rétegein csak a fizika törvénye uralkodott, de ezt a törvényt kiegészítette, táplálta az érdekszerűség, melyből úgy áradt ki az eszménység, mint a vasból a mágnesi erő. Fizikai úton fejlett ki a magasabb élet, az érzék, az érzet, az okozatosság is. Az idők tengerein át egész a magas kultúráig sohasem volt más törvény, mint a természet törvényszerűségének nagy egysége. A kőzet összetartó ereje és a föld dinamikája végokon ugyanaz. Ennek felel meg az emberi élet egésze és a társadalmak szervezete is. A vonzás és a taszítás ugyanaz, mint a szeretet és a gyűlölet. Az összhang és az egyensúly ugyanaz, mint ami a béke és a tár-

sadalmi rend. Ha van különbség, az csak a fokozatok messzesége, és még ezen eltérések nagy dimenziójának kulcsa is benne van a térnek és időnek végtelenül kiterjedő titokzatos méhében. Az alkotás ma is tartó, szüntelen munkáját nyomon követi az emberi kutatás. Ez is magának a természetnek, a bennünk lakozó megismerési váagnak ösztönszerű munkája.

Mielőtt az ember megközelíthetné az igazságok találkozó keresztútjait, mielőtt szólhatna a rendeltetésről, a végcélról, tanulmányoznia kell magát a természetet, melyben célja, rendeltetése van minden parálynak, minden eszmének. A végokhoz nem jutunk el soha, mert elválaszt a végtelenség tengere, melyen a törvény nem a kiszállás, hanem a hajótörés. De eljuthatunk a természet nagy háztartásának, a szerepköröknek mélyebb megismeréséhez, az evolúciónak mindig több igazságához. Felkutathatjuk a természet sok, még felfedezetlen rejtekútját. Követhetjük a nagy érdekszerűség nyomdokait, így tudjuk meg, hogy a figyelemre alig méltatott rovar, az országút porát felkapó szellő, a rövidlétű virág hímpora mind egy-egy kapcsa, eszköze, összekötő fonala a nagy természet csodás egységének. Nincs semmi ok és cél nélkül. Ezen okot és ezen célt a leghitványabb egyedben is felderíteni van oly nagy feladat, mint a szociológiának bármely ponton való kiművelése, mert ha a természettudós megközelítően kielégítő választ tudna adni a fajok és egyedek természetihivatása tárgyában, akkor közelebb vinné a megfejtéshez magát a nagy problémát is. Kevés természetrajzi tudás az, ha a méhről pon-

tosan tudjuk, hogy mikép szedi fel a mézet. Tudni kellene azt is, hogy mily világszerepe van e tevékenységnek a növények megtermékenyítését célzó természeti hivatásban. Tudjuk, hogy virágról-virágra szállva elviszi a hímport a nőtálakhoz, tudjuk, hogy ily szerepet visz sok más rovarfaj is, de vájjon az a nagy cél, amely a keresztpárzásnak ily rejtekútjait állatok és növények teremtésével állította be a maga természetkiépítő rendszerébe, nem tartja-e a céltudatosságnak olyan tükrét az ember elé, amelyben megláthatja az alkotó nagy egésznek, ha nem is teljes öntudatát, de világos érdekszerúségét? E szemzögből vizsgálva az ásványt, a növényt, a természetet, fenségesnek találjuk ezt a nagy okozatosságot és megérezzük önmagunkban is azt az erőt, amely sugarait belededejezte a kőbe, a vasba, az emberbe egyaránt. *Darwin* azt tartja, hogy az úgynevezett szerves lények rokonságának szövevényes csomóját nem fogja az ember soha egészen feloldani. A természetes hitfelfogás világánál azonban mindig tisztább és nagyobb a kutatásnak perspektívája.

A cselekvési, vagy mondjuk, történelmi energia kihat minden atomra, minden erőre, eszmére. Létezését igazolja a tapasztalható jelenségek összefüggése, a nagy természet rendje és érdekszerúsége. Ez az, ami alátámasztja az emberi létet is, mert enélkül nem volna se történet, se élet, nem volna se kultúra, se etika. Az emberi érdekszerúségnek is a kozmoszban van súlypontja, alapja. Ha nem volna ily természetes, biztos alátámasztása, nem volna egyensúlya sem, hanem mint a dinamit a sziklát, szétdobná a társadalmi rendet is. A hatalom

magya is a természetes érdekszerűség alapján áll. Nincs oly hatalmasság, mely állandóan ellentétbe helyezkedvén a természetes érdekszerűséggel, fenn tudna maradni. A nagy természetnek dinamikája, ereje, lelke tehát ez a nagy érdekszerűség. Ez származtatja át az anyagot, ez építi fel a testet, összehozza, egyesíti és átviszi az erőt, az életet. Szellemevel tölti be a fejlődést, a haladást. Nem kivétel, nem más törvényszerűség az eszmevilág se. A múlt hagyományai nyomán épülnek meg a jövő kilátásai. Az egységes természetnek egységes a fejlődési törvénye is. A múltból alakul ki a jövő és a múlt közös, az ősi múlt egységes. A szellemi lét is a fizikai létből sarjadt ki.

A múltnak maradványai élő tanítások, beszélő szemtanúk. Ne nevezze senki maradiságnak, ha a régi keretek tartalmára nagy súlyt helyezve, ezen akarjuk felépíteni a szociológia azon gondolatát, hogy a fizikai és szellemi lét egysége a kozmoszból ered. A hitélet közelebb hozása a reális élethez nem jelenti azt, hogy besározzuk az ideálokat. Magas eszményeink helyébe nem léptetünk alacsony célokat akkor, amidőn kifejtjük, hogy nemcsak a hit, hanem az érdek is a fejlődésnek ősi töre beojtott életfája. A forrásnál nincs különbség materiális és eszményi élet közt, de magasra emeli ma is egymásért mindkettőt a természet nagy érdekszerűségének mélyebb vizsgálata. Világjelenség, törvény, nemcsak a hit, az érdek is. Az egyik látszólag emel magasabbra, mint a másik. Az egyik látszólag köt jobban a röghöz, valójában egy célt szolgál mind-egyik. A hit magva a kezdetleges ember azon sejt-

telme, hogy a földön túl is van lét, az érdek magva is messzebb nyúlik, egész az ősmagig. Ez a hit és ez az érdek együtt járja világútját és amidón megszállják az embert, a feleszmélő, küzdő, a szkeptikus embert, zsolozsmaszerűleg tör ki belőle a sejtelmes sóhaj: »segíts magadon, isten is úgy segít.« Az öntudatra ébredő kezdetleges ember ösztönszerűleg félt is, hitt is, küzdött is.

Az első küzdelemnek harcterein már ringott a hit bölcsője, de ez egyben érdek is volt, melynél fogva nézletét úgy alkotta meg az ember, ahogy az a tudatlan, félénk felfogásnak megfelelt. Ebbe csakhamar belejátszott az eszeség, a ravaszság is. A hittel érdekszerűen segített is emberi töprengésein, viszont az érdekszerűség különleges célok szerint formálta meg benne a hitet is. Ez a két kölcsönhatásos fluidum nem vált külön végleg sohasem, mert a nagy természet érdekszerűsége hitbeli fogalom és a hit hozzátartozik a nagy egész harmóniájához. Mégis mily rikító ma az ellentét. Hit és érdek úgy hangzik ma egymás mellett, mint a szimfónia és a piaci zsvivaj. Ott is, ahol a tendencia összekötötte a két fogalmat, pld. midőn »keresztény szövetkezet« cégér alatt kínálja áruit, nem a nagy igazság felismerése, nem a szociológiai gondolat, hanem az antiszociológiai törekvés vezeti. A hiba nem az összeköttetésben, hanem azon nizusban van, amely szerint összeforrasztás helyett a társadalom szétválasztását célozza. Az üdvösnek felismert szabályokat általánosítani kell. A partikuláris terekre való szétbontás már anakronizmus. A mai idők sok részben még téves, de nagyjában már

kialapozott gondolkozása rá fog mutatni saját tévelygéseire is. Ki fogja mutatni, hogy a hit és érdek nem olyan, mint a tűz és a víz, vagy az erény és a bűn. A szociológiai gondolkozás szabaddá való útjain rábukkanunk azon ősi igazságra, hogy nincs más ellentét, mint az, amit a természet avégből csinált, hogy legyen világosság, élet, haladás, egyensúly. Nem is mindig ellentét az, amit ilyennek ki-gondolt az emberi elme. A feldobott kő leesésének nehézkedési törvénye lényegében azonos a csillag-rendszerek mozgási törvényével. A leeső követ magához vonzza a nagyobb erő; az égitest nehézségi pontját a dinamika tartja egyensúlyban. Ugyanez az erő körforgásba is hozza és a mozgások egész rendszerét állandósítva összetartja az egyetemest. Az azonos fajsúlyú tömegeből kitörő erő a méretek nagyobbodásához képest hatványosan megnő. A legnagyobb, a fenséges összerő összhatása minden atomra, az emberre, az eszmére egyaránt kihatván, ez a világhatás, ennek felfogása, az okozatosság megértése, parancsának követése, mindez a nagy közszellem élete. Ami ebben hit, az törvény is, ami okozatosság, az érdekszerűség is.

Az egyed és a tömeg ezen viszonyához hasonló az ember és az emberiség viszonya is. Az egyén lelke determináltan jelentkezik, a tömeg lélektana mégis az egyéntől eltér és hatásaiban új eredményeket produkál. A tömeghatás szelleme áthatja az egyes embert és törvényévé válik a közakarát.

Miként a földön minden eleven élet a nap hevében megfürdik, alkotó, érlelő erejét pedig a nap is a tűznek távolabbi forrásától nyeri, miként a

sugár hozza érintkezésbe a legtávolabbi okot és erőt is, miként ezt az okot és erőt a leghitványabb fereg is megérzi, úgy nem önkényes és nem ötlet-szerű az emberre gyakorolt világhatás sem, hanem törvényszerű. Ez az összhatás a végtelenség kihatása, tehát eredményében is végtelen, beláthatlan, csodaszerű. Ez a hatás rendszeres, harmonikus, céltudatos. E nagy erő kisugárzása az emberi szellem is. Miként a leeső kőnek és a csillagrendszernek törvénye ugyanaz, úgy a nagy összhatás fizikája az emberi törvény, az emberi tudat is. A méretek és messzeségek fokozása hatványok hatványára emeli a meg nem értett erőt és jelenségét. Miként a közelebb vagy távolabb fekvő magnetizmus megszabja az iránytű fekvését, úgy a rejtett, felfoghatlan nagy erők összessége is időnkint és helyenkint sőt egyenként másképp hatja át a természet termékeit, másképp az állatot, másképp az embert, de lelke lakozik mindenekben. Ezen mindenekben benne van az ember lelki élete, kultúrája is. A mindenség egységességének törvényszerűsége nem ütközik akadályba ott, ahol megszűnik a fizikai lét és kezdődik a szellem. Ezen törvényszerűség túlmegy fizikai, kémiai, biológiai tudásunk és életünk körén, behatol a lelki világba, melyet ugyanő egységes törvénye alapján alkotott és áthatott. Szigorúan tudományos alapon építhető fel az a hit, melynél fogva mindenben, az anyagon észlelt formában és erőben, a szervezeten lakó életben, az életben lakózó ösztönben és lélekben, a kifürkészhetlen végok, a nagy össz-törvényszerűség öntudata uralkodik. Van lelke, szelleme, érdekszerűsége, tehát tudata az összesség

egyetemének is. Az összanyag lelke az összeró, mely megeleveníti a holt anyagot, mely átfog minden más erőt, de amelyet fel nem foghat a véges emberi lény. A soha el nem múló, csak formát cserélő anyag minden elváltozásában elváltozik az eszmei, a jelenséges, az energia-állapot is. Az úgynevezett szellemi létnek ezen beolvadása, visszatérése a nagy egészhez, maga is törvényszerűség. A tihanyi visszhang visszatér, ha ledöntik azon falakat, amelyek elnyelték. Érzésünket és tudásunkat is így befolyásolja a szívnek vagy az agynak bántalma.

Egy alma szubstanciája időre öröklétű, de kerekdedsége, pirossága, íze, jelenségei se múlnak el végleg, hanem átalakulnak. A kerekdedségből, a mi vonalokból, pontokból áll, vonalak, pontok lesznek egyebütt, más változatban. A pirosság is felbomlik alkotóelemeire és más vegyületben más színné alakul. Az íz, az illat, ami egyben illó részek kiszállása is, kémiai ráhatás és átelegyül, mint a szőlő édessége a bor ízévé, a bor ecetté, savvá. Végtelen a vegyi változások egymásutánja, miként végtelen maga az idő és tér. A nagy természet jellegzetes vonalai és útjai nem az egyenesek, hanem a körök, a görbék, a visszatérők. Az égő gyertyának elfogyasztott anyaga se szűnik meg végleg, hanem szénné, léggé lesz. Ha valamely tökéletes kémia ezen zsiradékot és annak fonalát vissza tudná állítani, világítana újra a régi láng. Az összeroppanó emberi testet, a megállt vérkeringést elhagyó erő, élet, lélek is, adott viszonylagosságok jelensége, mely nem végleg semmisült meg, hanem a feltételek hiánya folytán többé nem jelentkezhetik. Ez a fen-

sőbb minőség, ez az erő, ez a szellem nem ellentéte a fizikai rendnek, hanem a nagy természet adta képesség. Adott okok eredménye, természeti törvény okozata. A feltételek változtával változik a jelenségek formája, az erő minősége, a képesség iránya is. Ezen képesség végleg megszűnt a volt egyénre nézve, de nem szűnt meg a nagy természetre nézve, mert erői közt, ha változott formában is, mint minden létezett képességre való örök képesség benne marad. Ezért a nagy összességre nem vész el végleg az eszme sem. Az ész, a lélek nem képez külön jellegű szubstanciát, hanem oly potenciát, ami az ember életének velejárója, a kimúlással pedig a nagy természet tovább termő és termelő képessége. Olyan ez, mint a villamlámpa fénye, mint a hangszerek zenéje. A tökéletes műszeren egy tökéletes művész nagy érzése, nagy szelleme jelenik meg. Az összetört líra már csak emléknek való. Roncsát megőrli az idő, húrját meg-rágja az enyészet. A lélek se örökjogon az emberé, hanem szerzemény és ideiglenes ajándék. Mégis örök, mert mindig él, mint a nagy természet képes-sége, örök törvénye, örök szelleme. Az átváltozások-ról szóló mithológia és a reinkarnáció nem merő kép-zelet, de a transzformáció útjait senki sem ismerheti meg. Bizonyos az, hogy a természetbe vetett nagy hit a nagy érdekszerűség alapjain áll. Az enyészet nem egyéb, mint az új élet bölcsője. A porrá lett test visszaadja kémiai elemeit az anyaföldnek. Meg-teremnek ezekből a természet új eszközei, a fenn-maradás új feltételei. Bizonyos, hogy ez a hit a tudás alapzatán áll és bár dogmatikus, mert okozatos,

maga is kutató, forrongó. A tudomány megnyugtató erejéből táplálkozó emberi, lehető biztonságánál fogva jótékonyan hat közre. Ápolja a szeretetet, nagyra tartja eszményeit. A tudományos felfogás mélységeibe ez a hit viszi be az élet realitását.

Oda konkludálok, ahonnan kiindultam. A természet felismeréséhez, a fejlődés útjainak kipallérozásához nem elég a szabad kutatás. Fel kell használni a kötőanyagot is. Az eredet mélyéről felszántott humuszt, a már befutott pályát, a történelem tanúságait, a vallások különféleségét, a múltat okszerűen kell megvizsgálni. Észszerű kutatás és a munka úgy válik teljessé, ha ki nem rekesztjük a régi matériát. Táplálja és erősíti a kutatást az a történelmi anyag, melynek materializmusa forrása az új gondolatoknak is. Maga a determinizmus is csak a végcélok szolgálatára alkotott közbenső tényező, a természetes érdekszerűség fókusza. A motívumok születtek, az összerők tartják fenn. A törvényszerűség keretébe beletartozik az események láncolata is. A haladó tudománynak nem lehet feladata, hogy a maradi tudomány és hitfelfogás emlékeire sarat hányjon, vagy forrásait betömje, vagy elkerülje, hogy oszlopait ledöngesse. A szabad gondolat keresi ezekben is a természetes érdekszerűséget, az okozatosságot és merít a közös forrásokból. Közelebről szólva, nagyobb tisztelet és kegyelet illeti a teológiai irodalmat is. Lángelméjű művelőinek lekicsinylése a természetes vizsgálódásnak nem erősségét jelenti, hanem alapjait gyengíti. Végül az eszmék tüzes harcában is van hadijog. Ez ellen sokat vétenek intra et extra muros. Minél nagyobb, igazabb a

tudás, annál szélesebbre lehet azt még alapozni. Rossz építész az, aki a tetőmunkálatok felé igyekezve, kidöntögeti a fundamentum tégláit. A modern tudományosságna is nem egy gyökérszála a folián-sokon át nyúlik vissza az őstalajba.

Azt a láthatatlan nagy erőt, amelyet a vallások imákkal dicsőítenek, természetes hitfelfogásban dicsőítjük akkor, amidőn megismerésére törekszünk. Ennek a hitnek is van melege, törvénye, igazsága. Csak egyet zár ki, a vak hitet. Az okozatosság útjairól le nem térve, a fizikai törvények is a hithez vezetnek. A hit és az érdek végokon azonos világtörvény. A szociológia és a vallás jó úton akkor halad, ha az embert és a hitnek lényegét a nagy természetben keresi. Mint az ember a kovából kiverte a szikrát, úgy termi meg a kultúra ütköző ereje a lappangó eszméknek felcsillanását. Így visz előbbre a szociológiai kutatás. Merész szintéziseit senki le ne ócsárolja. Lehet, hogy kárba vész, eltűnik nyom nélkül sok új gondolat, lehet, hogy a bizarmak tartott sok új eszme belefűl a közszellem szelébe, hogy felvillan és kiműlik, mielőtt meg is legyintené az ősi nagy nyüzsgést, de ha csak egyetlen szikrát felfog a sok közül, ha csak egyetlen gondolat új lángra éleszti a szunnyadó érzést, újabb lökést kaphat a kultúra is, mint az igénytelen kovaszikrától valaha.

Rámutattam, hogy végső vonalakon egységbe fűzhetők a végletek. A hit és érdek közti nagy távolság se szünteti meg a leszármazási rokonságot. Azt a célt, hogy megértsük és kiegyenlítsük az ellentéteket, általános szociológiai követelménynek ismertem fel.

VII.
ÖSSZEFOGLALÁS.

Minden létezőt megelőz az a priori, melyből kialakul. Az anyagnak úgy, mint erőnek, az embernek úgy, mint az eszmének a kozmoszban van ezen kezdete. Természeti termék az emberi lélek, a szellem is. Az érzés és a gondolat együttes nagy hordozója, maga a hit is, mint minden eszmény, fizikai úton jött létre. A természet parancsán nyugszik az etika, melynek összekötő hídja a nagy természet érdekszerűsége. Mindezt kifejlesztette a nagy természet érlelő ereje és táplálta maga az érdekszerűség. Végokon találkozik az anyag és az erő, a föld és az ég. Egységes a nagy természet. A legnagyobb ellentétek is a természet törvényes leszármazol, a legheterogénebb fogalmaknak is van közös eredőjük. A természet rendjéhez hozzátartozik az érdek is. A hitet a szociológia végleg ki nem rekesztheti, mert ősi ültetvénye ez az őstermészetnek, de az érdeket se lehet végleg visszafojtani, mert ez is a természet törvénye. Mindkettőnek ősi magvát légi út hozta le a földre, mindkettő a földből született. A hitet életre keltette a tér és idő végtelenjének

azon kihatása, melyet a nagy természet az emberre gyakorolt. Ez a hatás sokfélekép nyilatkozott meg a történelem folyamán, de a lényeg mindig ugyanaz volt, ugyanaz marad is mindenkor.

Minden tételes vallásnak közös tartalma és lényege az, hogy az ember, mint a nagy egyetem egy feleszmélő paránya, igyekezett magát bekapcsolni az egyetemes világba és ecélből természetes hajlamát követve kereste saját szerű útjait, elhagyta tévedéseit, kutatott más nyomokon, javított a csapásokon. Okszerűen kimutatható, hogy az összekötő szálak a fizikumban vannak. Ezeknek teljes kibogozása nem fog végleg sikerülni, de az erre való törekvésben megy a tudás mindig előbbre. A kultúra eszményi magaslatához a természetes hitfelfogás juttat el. Ez a hit a világegyensúlyból, a végtelenek hatásából önként adódik és amennyiben értjük alatta mindazt az erőt, jelenséget, lelki tartalmat, érzést, tudást együttvéve, aminek nincs térfogata, de van időbeli mértéke, úgy megállapíthatjuk és pedig egész matematikai bizonyossággal, hogy valamint az *anyag* örökéletű az *időben*, úgy ez az erőösszesség viszont a *tér* végtelenségének kiszögellése és a világegyetemnek az emberen át is megnyilatkozó természetes reflexe. Ezért nemcsak a szorosan vett hitnek, hanem minden eszmének is a természetben van az eredője. A művészi szép, az erkölcsi jó és a nagy igazság mind az alkotás természetes elve, törvénye. Minden létezőben megvan a nagy egész jellege. Ez a jelleg az öröklét, a végtelenség. Az erő is végtelen oly értelemben, amint időre örök minden anyag. Minden kis egész egyben —

rész is. Mint egész, önéletet él, tehát önérdekű, mint rész, közéletet élve, illeszkedik a közérdekhez. Ezen természeti törvényből indul ki a folytonos alakváltozás, a mozgás, aminek hullámain ütközik az önérdek a közérdekkel. Ez az a harc, az a tűz, melynek kohójából megszületik az alak, az élet, az eszme. Az emberi élet is benne van ezen természetes forgatagban és a természeti érdekszerűség az, ami megnyilatkozik az emberi célokban. A mélyebb vizsgálat meggyőző arról, hogy a természet törvényei, anyaga, ereje, minden eszköze és paránya érdekszerű.

A természet teremtette az önzést és a szeretetet, hogy az ember elérje az öncélt és megközelíthesse a közcélt. Ezen természetes eszmei eszközök is, mint maga az ember és a lélek, természetes úton jöttek létre. Minden öfenntartási és faj fenntartási eszköznek, módnak, eszmének ősapja a fizikai kapcsolódás. A nehézkesség nagy törvénye és az ezen törvény alatt álló vonzás és taszítás, a rugalmasság, az összhang és az egyensúly — ezek az őseredeti alaptörvények, egyben alapzata az emberi létnek és rendnek is. Mindezt áthatja a nagy természet csodás érdekszerűsége, melyből kisarjadzott az emberi érdek is. Az érdekszerűség magasabb szférája az eszme. Pusztá eszményből nem él meg sem az egyén, sem a társadalom, a pusztá érdek felfalná a társadalmat is, az egyént is. Másrészt az eszmében is van érdek, az érdekből is kiválik az eszme. Ez a kiválás nem egyéb, mint a természetes érdekszerűségnek az emberi életen át is kitörő fenséges evolúciója.

TARTALOM.

	Oldal
Előszó.....	3
I. Bevezetés	5
II. A hit, mint világjelenség	13
III. A hit, mint természeti termék	31
IV. Mire tanít a történelem?	51
V. Erő és anyag	87
VI. Eszmények és érdekek	103
VII. összefoglalás.....	135